

હિંદુ તીર્થયાત્રા વર્ણન

૨૦૬૭૬

લેખક
નારણભ પુરુષોત્તમ સાંગાણી

નિવેદન.

સત્ પુરુષાર્થ શ્રદ્ધાપૂર્વક ખંતથી કરવામાં આવે તો અવશ્ય પ્રભુકૃપાથી ફળાભૂત થાય છે એમાં જરાય સંદેહ નથી. ખરી રીતે અત્યારે આપણા હિંદુ સમાજમાં ધર્મયુક્ત પ્રવૃત્તિજ બહુ ઓછા વિદ્વાનો કરે છે નહિતર જે દેશકાળ પરિસ્થિતિ સરમાં લઇને ધર્મશાસ્ત્ર વિહિત પ્રયત્ન થાય તો તે હાલના સમયમાં નેકાને પરમ હિતકર નિવડવા સાથે નિઃસંદેહ રીતે ઉત્તેજનને પાત્ર ઠરે.

આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ પણ મારા લખેલા બીજા પુસ્તકોઃ હિમાલયની યાત્રા, આત્મોત્કર્ષ, નારાયણ નીતિ, હિમાલય ઉત્તિ પથપ્રદર્શક નીતિ વગેરેની માફક લોકોને પ્રિય થતાં એક માસ જેટલા અલ્પકાળમાં ખસાસ થઇ છે. શેઠ અમરચંદ માધવજી દશા સોરડીઆ વણિક વિદ્યાલય રાજકોટ તથા શ્રી દશા સોરડીઆ વણિ યાત્રિમાં શ્રીયુત્ શેઠ અમૃતલાલ અમરચંદ તરફથી વહેંચાતા બીજી આવૃત્તિ છપાવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. આશા છે કે બીજી આવૃત્તિનો લાભ પણ ઉક્ત સદ્ગૃહસ્થની માફક શ્રીમંત તથા સર્વસાધારણ હિંદુપ્રજા લેતાં આપતાં નહિ ચૂકે.

ગોકુળ મથુરાં શ્રીનાથજી પ્રયાગ ગયાજી જગન્નાથ રામેશ્વર શ્રીદ્વાર બદ્રીનાથની જગ્યાએ જવા ઇચ્છનાર યાત્રીએ બને ત્યાંમુધી નાના છોકરાવને સાથે લઇ ન જવા તેમ એકલા પડે જગ્યાએ નીકળી રસ્તામાં કાષ્ઠના વિશ્વાસે રહેવું નહિ રૂપિયા બસો ઉપર નાણું સાથે રાખવું- જોષ્ઠતા કપડા, વાસણુ, દોરીઘોટો, તાળું, છત્રી, લાકડી, ખીતાજી, તુળશીની માળા, શેત્રંજી તથા તાવ માકું પેટ ઉધરસની દવા અને કેસર લવંગ મરી અવશ્ય સાથે રાખવા.

યાત્રના બીહીંગ
બીંડી બજાર-મુ'બદ્.
સં. ૧૯૭૬ જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૧

નારણજી પુરુષોત્તમ સાંગાણી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૬૭૬ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ હિંદુ જ્ઞાન યાત્રાવર્ણન

વિષય પર: ૪૪૯૮

હરિઃ ઓં તતસત

નારાયણ મથમાળા

પુખ્ત દે મું.

હિન્દુ તીર્થયાત્રા વર્ણન.

લેખક અને પ્રકાશક,

નારણુજી પુરુષોત્તમ સાંગાણી.

આપના ખીસ્કીંગ—જીડીબજાર, મુંબઈ.

આવૃત્તિ બીજી

પ્રત ૨૦૦૦

સંવત ૧૯૭૬

સને ૧૯૨૩

ધી ગુજરાત ખીન્કીંગ પ્રેસમાં શાહ સોમાલાલ મંજળદાસે બંધી
ઠે. પાંચકુવા ચાર રસ્તા—અમદાવાદ.

મૂલ્ય રૂ. ૦-૪-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ગ્રંથોચ્ચાર-સંગ્રહ

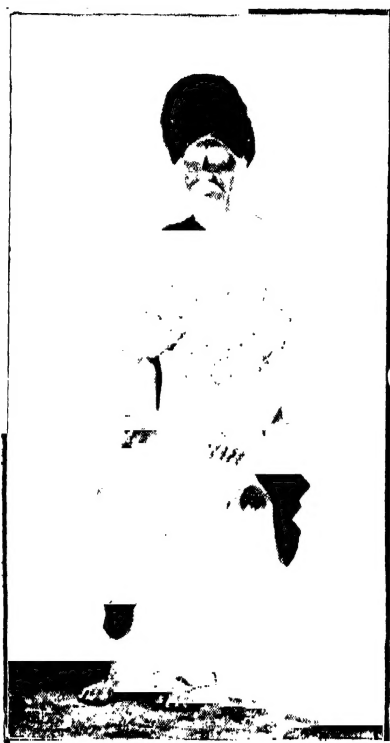
૧૦૬૭૬

પર ૪૬૯૮

ભગવાન શ્રી અદ્રિનારાયણ.

નેશી આર્ટ પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સ, બજારગેટ, રાત, મુંબઈ.

પૂજ્ય શ્રી પુરુષોત્તમ નાનજી સાંગાણી.

અર્પણ.

પૂજ્ય પિતાશ્રી પુરુષોત્તમ નાનજી સાંગાણી,

પુત્ર વત્સલ પિતાની પુત્ર પ્રત્યે જે દુરજ જગ-
ન્નિયંતા શ્રીહરિએ નિર્માણ કરી છે તે પવિત્ર દુરજનું
આપે યથાર્થ રીતે ચાલન કર્યું છે. અર્થાત્ સદાચાર
અને સ્વધર્મમાં દૃઢ નિષ્ઠા રાખી જાતને માટે મુખ્ય
સજવડતાની લેશ પણ પરવા ન કરતાં અનેક અજ-
વડતાં વેઠી મને અભ્યાસ કરાવ્યો; એટલુંજ નહિ
પણ અત્યંત ખર્ચાળ અને દુઃસહ એવા મારા દેશ
વિદેશના પ્રવાસમાં પણ અંતરાયરૂપ ન થતાં ઉચ્ચ
ઘર કુટુંબની વ્યવહારિક ચિંતાથી મુક્ત રખાવી અ-
દ્યાપિ પર્યંત મહદગાર થઈ આશીર્વાદ આપતાં રહ્યા
છો, એ ઉપકારનો ખદલો મારાથી અનેક જન્મેથી
વળવો મૂશ્કેલ છે. આવી આપની અતુલિત કૃપાના
સ્મરણમાં આ પુસ્તકે આપને સંમર્પણ કરવા રજા
લઉં છું.

આશંકિત છેડ

નારણજી.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
મથુરા ...	... ૬	અમદાવાદ ...	... ૨૬
આગ્રા ...	... ૬	ડાકોરજી ...	... ૨૭
દેહલી ...	... ૭	શ્રીનાથદ્વાર ...	... ૨૮
કાનપોર ...	... ૭	ઝોઝોરનાથ ...	... ૨૯
લખનૌ અને અયોધ્યા... ૮	...	પુષ્કર ...	... ૨૯
પ્રમાગરાજ ...	... ૯	કૃષ્ણમઠ ...	... ૩૦
કાશી ...	... ૯	જયપુર ...	... ૩૦
ગયાજી ...	... ૧૦	કુરુક્ષેત્ર ...	... ૩૧
વૈજનાથ ...	... ૧૧	હરિદ્વાર ...	... ૩૧
કલકત્તા ...	... ૧૧	પશુપતિનાથ ...	... ૩૨
જગન્નાથપુરી ...	... ૧૨	અમૃતસર-લાહોર ...	... ૩૩
ચિદંબર ...	... ૧૪	અમરનાથ (કાશ્મીર)... ૩૩	...
સેતુબંધ રામેશ્વર ...	... ૧૫	જવાહરજી ...	... ૩૪
મદુરા ...	... ૧૭	કરાચી ...	... ૩૪
કોચી ...	... ૧૭	હિમલાય માતા ...	... ૩૫
ત્રિપતિ બાલાજી ...	... ૧૮	નારાયણસરોવર (કચ્છ)... ૩૫	...
હૈંસપેટ (પંપાપુર) ...	... ૧૯	ચંપારણ્ય ...	... ૩૫
પંદરપુર ...	... ૨૦	યમનોત્રી ...	... ૩૬
નાશિક ...	... ૨૦	ગંગોત્રી ...	... ૩૭
મુંબઈ ...	... ૨૧	કેદારનાથ ...	... ૪૦
દ્વારકા ...	... ૨૨	બદ્રીનાથ ...	... ૪૩
મુઢામાપુરી ...	... ૨૪	કૈલાસ અને માનસરોવર... ૪૫	...
ગિરનાર ...	... ૨૪	બદ્રીનાથથી રામનગર ...	... ૪૭

હરિ: ૬૦ તતસત.

હિન્દુ તીર્થયાત્રા વાર્થુન.

દૈવભૂમિ હિંદુસ્તાન અતિ વિશાળ દેશ છે. આખો યુરોપ જેમાં નાના મોટા ૨૧ દેશ છે તે પણ હિંદુસ્તાનની તુલનામાં અલ્પ છે. હિંદની પ્રજા એ ધર્મપ્રિય પ્રજા છે. ઇશ્વરી અવતારોના તથા ઋષિમુનિઓના વિહાર સ્થાનો હિંદુસ્તાનમાં અનેક છે, તેમજ નાના મોટા શહેરો જેની પ્રાચીન અને અર્વાચીન જહોજલાલી પણ ખણી જણવા જેવી છે. દારકા રામેશ્વર જમન્નાથ અને બદ્રીનાથજી એ ચાર ધામ તથા અયોધ્યા મથુરા કાશી હરિદ્વાર ઇચ્છી ઉજ્જૈન અને દ્વારામતી એ સાત પુરી તથા ગંગા યમુના સરસ્વતી ગોદાવરી નર્મદાદિ પવિત્ર નદીઓ અને દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગની જાત્રા કરવા દર વર્ષે લાખો યાત્રીઓ નીકળે છે. યાત્રાએ નીકળવાથી સ્નાન કર્મન જપ તપ દાન સત્સમાગમ થવા ઉપરાંત નાના મોટા શહેરોનું નિરીક્ષણ, માણસોના બિન્ન બિન્ન પ્રકારના સ્વભાવ રીતભાતનું જ્ઞાન તથા હુન્નર ઉદ્યોગ વેપાર અને દેશની પરિસ્થિતિ વિષે પારાવાર જણવા જેવાનું મળે છે. આ બધી હકિકત લોકોને ધેરબેઠા જણી શકાય અને અવગણ અનુકૂળતા મળતાં જાત્રા-પર્યટને નીકળતાં ઉપયોગી થઈ શકે એવું સઘળા માહિતીથી બરપૂર જ્ઞાન આપે એવું એક પણ નાનું પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં આજ સુધી પ્રકટ થયેલ ન હોય તેથી જાત્રા રાત્રી પ્રગટે આ પુસ્તક ઉપયોગી થશે એમ ધારી લખવા પ્રેરણા

હું. આશા છે કે ગુજરાતી પ્રજા તેનો યોગ્ય લાભ ઉઠાવી કર્યાં જૂલ દોષ જણાય તો સૂચના આપવા તરફી લેશે.

મથુરા.

શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માની જન્મભૂમિ મથુરા શ્રી જમનાજીના કિનારે આવેલું બહુ પુરાતન શહેર છે. સાત પુરીઓમાં એક પવિત્ર તીર્થપુરી છે. અહીં વિશ્વમ્ભ વાટપર જમનાજીમાં સ્નાન કરી દારકા-તામજી કિનેરે મંદિરોમાં દર્શન કર્યા બાદ ૭ માઇલ દૂર વંદાવન છે ત્યાં રેલ તથા ટાંખામાં જવાય છે. આ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની વિહાર ભૂમિનું મુખ્ય સ્થાન છે. અહીં લક્ષ્મીચંદ શેઠનું, શાહજીનું, જયપુરના રાજાનું તથા બીજા ઘણા મંદિરો સુંદર અને દર્શન કરવા લાયક છે. ગોવંદી નંદમામ કે જ્યાં નંદજીએ ભગવાનનું પાલન કર્યું હતું તેની તથા વરસાના કે જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના પરમ પ્રિયા રાધીકાજીનું જન્મ સ્થાન છે તેની તથા ગોવર્ધન પર્વતાદિ ૮૪ ઠાસની યાત્રા ભાવિક વૈષ્ણવો કરે છે. મથુરામાં ઉતરવાને માટે મંગળદાસ ગિરધર-લાક્ષ્મી ધર્મલાળા ઉત્તમ સોઇવાળી છે. મુંબઇથી મથુરાનું રેલબાકું રૂ. ૧૨૦૦૦ છે.

આમ્રા.

મથુરાથી આમ્રાની માત્ર બાર આના દીકિટ છે. અહીં મુખતાજ મહાલ બેગમના રમરજી માટે તેના પતિ શાહજહાન બાદશાહે 'તાજમહાલ' નામનો આરસપાણીના પથ્થરનો અતિ સુંદર મહેલ જમનાજીના કિનારે બનાવ્યો છે. મહેલને અંધાબા. ચારસો આજે વર્ષ વિત્યા છે છતાં પણ તે જેવો ને તેવો તાજેજ માણુમ પડે છે. કિલ્લો પણ તેવો લાયક છે. અહીં શેત્રંજીઓ ઘણી જાતની નમુનેદાર બને છે.

દિલ્હી.

મથુરાથી દિલ્હીના રૂ. ૧૧૧૮ ટીકટ છે. યાત્રાનું વર્ષન હિંદુનું મધ્ય શહેર દિલ્હી હોવાથી દિલ્હીથી શરૂ કરવું જોઈએ, પણ મથુરા એ પણ એક પવિત્ર ધામ તથા દિલ્હી પાસેનું શહેર હોવાથી તેને પ્રથમ મૂક્યું છે. આ દિલ્હી-હસ્તિનાપુર એ પ્રાચીન નગર છે અને મહારાજ દિલીપનું વસાવેલું છે. આ નગરમાં પાંચવોએ રાજધાની રાખી મહાન રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો કે જે વખતે આખી પૃથ્વીના રાજા મહારાજાઓ એકઠા થયા હતા. હેઠ્ઠા ભારત સમ્રાટ મહાસાગર પૃથ્વી રાજ થયા તેની પણ રાજધાની આજ શહેરમાં હતી. મુસલમાન બાદશાહોએ તથા અંગ્રેજ સરકારે પણ આજ શહેરને રાજધાની તરીકે પસંદ કર્યું છે. આ એક મોટું શહેર છે, જ્યાં બહુ દેખાવડા મંજુત દિલ્હી છે તથા યમુનાજીને કિનારે હિંદુઓનું પ્રાચીન મુખ્ય તીર્થ નિમમ બોધ છે. ફતેહપુર સિક્કી, શાહજહાનની બાબ મસ્જિદ, હુમાયુની કબર, કુતુબ મિનાર તથા મહારાજ પૃથ્વીરાજનું વસાવેલું પુરાતન દિલ્હી, શહેરથી ૧૨ માઇલ દૂર છે. તહેલો કિલ્લો વિશ્વમાન છે. એ સ્થાન દક્ષિણમાં મહરોલી નામથી જાણખાસ છે. મહારાજ અનંગપાલના વખતના પણ સ્મરણ ચિન્હો આ સ્થળે છે. નવું દિલ્હી જે કરોડોના ખર્ચે તૈયાર થયું છે તે પણ જોવા જેવું છે. દિલ્હીની પ્રજા મોજી શાખી છે. લક્ષ્મીચંદ રોકેની ધર્મશાળા સ્ટેશનથી થોડી દૂર અને શહેરની મધ્યમાં છે તે ઉત્તરમાં મારે સમાજ વાળી છે. અહીં મુસાદરે સાવચેત રહેવાની ખાસ જરૂર છે.

કાનપુર.

દિલ્હીથી કાનપુરનું રેલ બાકું રૂ. ૨૫૦ છે. આજના આ

એક વેપારનું મોડું મથક થઇ પડ્યું છે ઉનના કપડા તથા સાકર ખનાવવાની ખારતેર મીલો છે. ચામડાને કળવીને તેમાંથી પણ ઘણા સામાન ખતે છે. અહીં ગંગાજી વહે છે. કાનપુરથી ૧૬ માઇલ પર ચિતુર નામનું ગંગાજીના કિનારે હિંદુઓનું તીર્થ છે.

લખનૌ અને અયોધ્યા.

કાનપુરથી લખનૌનું ભાડું રૂ. ૧૦૦ છે. લખનૌ શહેર ગોમતી ને કાંઠે આવેલું સુંદર શહેર છે. તેના ઘણા ભાગ પડી ગયા છે. અહીં નવાખની ગાજધાની હતી તે વખતમાં ભારે જહોજલાલી હતી. અત્યારે પણ નવાખ જગીરદારો તથા શેખીન નાગરિકો પુખ્ત છે. અહીં અમીનાબાદ ઇમામવાડા વગેરે સ્થળો જેવા લાલક છે. અહીંથી થોડું દૂર સંડીલા સ્ટેશન છે તેની પાસે નૈમિષારણ્ય ક્ષેત્ર છે. લખનૌથી અયોધ્યાની ટીકેટ રૂ. ૧૧૮ છે. અયોધ્યા નગરી એ ભગવાન રામચંદ્રજીની જન્મભૂમિ છે અને સાત પુરીઓમાં એક છે. શહેરની ખાજીમાં સરયુ નદી અતિ વિશાળ પટમાં વહે છે. જન્મ ભૂમિનું સ્થાન બાદશાહી સમયની એક મસ્જિદની અદર છે, જ્યાં એક નાનકડું મંદિર હયાત છે. જેમ કનકજીવન બહુ સરસ ખનાવવામાં આવ્યું છે તેમ મહંત ગોવિંદદાસજીના મંદિરમાં એક હજાર ખત્તીઓની આરતી થાય છે તે અતિ રમણીય દેખાય છે. થોડે દૂર ઉયાઈ પર હનુમાનજીનું મંદિર છે તે પણ સુંદર છે સરયુ નદીના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરી ખીજ પણ નાના મોટા અનેક સ્થળ દર્શન કરવા જેવા છે. ચિત્રકૂટ પર્વત પ્રયાગથી નજીક છે તેની ટીકેટ રૂ. ૧૧ છે, તેના દર્શને પણ પુખ્તળ યાત્રાઓ જાય છે.

પ્રયાગરાજ.

અયોધ્યાજીથી પ્રયાગનું ભાડુ રૂ. ૧૧૧૧ છે. પ્રયાગ શહેર અત્યારે અલ્હાબાદ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. શહેરથી એ ત્રણ માઈલ દૂર પર ગંગા યમુના સરસ્વતીનો સંગમ થાય છે. આ સંગમજ મુખ્ય તીર્થ છે. એમાં રનાન કરવાનું મહાપુણ્ય ગણાય છે. દર વર્ષે મકરસંક્રાંતિને દિવસે ખડુ મોટો મેળો ભરાય છે, જે વખતે લાખો માત્રી આવે છે. અહીંયા એક અક્ષયવટ પણ છે. વટ કિશાની અંદર આવેલો છે, તેના જમીનની નીચેથી ખડુ અંધારામાં દર્શન થાય છે.

અહીં ભરદ્વાજ તથા વાલ્મીકિ મુનિના આશ્રમ છે એ પણ ખડુ પવિત્ર સ્થળ છે. અલ્હાબાદ એ સંયુક્ત પ્રાંતની રાજધાની છે. હાઈકોર્ટ તથા મુનિવર્સિટી પણ છે. દેશભક્ત પંડિત મહનમોહન માલવિયાજીનું પણ આજ નિવાસસ્થાન છે.

કાશી. (બનારસ)

અલ્હાબાદથી કાશીનું રેલભાડુ રૂ. ૧૧૧ છે. રસ્તામાં વિંધ્યાચળ પર્વતનું તીર્થ આવે છે. વિંધ્યાચળ પહાડની નીચે વિંધ્યાવાસિની દેવીનું મંદિર છે. નવરાત્રિમાં અહીંયા ખડુ મોટો મેળો થાય છે. અહીંથી બીજું સ્ટેશન મીરજાપુર છે. આ શહેરમાં પિતળ કાંસાના સુંદર વાસણ ખતે છે તથા લાખના પણા કારખાના છે, જેમાં ઉત્તમ પ્રકારની લાખ ખતે છે.

મોગલ સરાઇ સ્ટેશન ખડુ મોટું જંકશન છે. અહીંથી એ. આર. રેલમાં માડી બદલી બે કલાકે કાશી પહોંચાય છે. મોગલ સરાઇથી કાશી ૭ માઈલ દૂર છે. કાશી સાત પુરીઓમાંની એક છે.

શ્રીમંગાળના કિનારે ધણા ધારો છે, તેમાં માણુકર્ણિકા ઘાટ મૂખ્ય છે. મંગાસ્નાન કરી શ્રી વિશ્વનાથજી મહાદેવના મંદિરમાં દર્શન થાય છે. આ શ્રેષ્ઠ તીર્થ મનાય છે. આ દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગમાંનું એક છે. અહીં આ અન્નપૂર્ણા દેવી, કાલભૈરવ, વેણુમાધવ, ગણપતિ આદિ મંદિરોના દર્શન અવશ્ય કરવા પડે છે. કાશી સંસ્કૃત વિદ્યાનું મૂખ્ય ધામ છે. અહીં અનેક વિદ્વાન શાસ્ત્રી પંડિત તથા જ્ઞાતિ સંન્યાસીઓ નિવાસ કરે છે. ખીનખાખ ઝરીનું કામ, હાથવણાટનું તથા પિતળના વાસણોપર નક્શીનું કામ બહુ સુંદર થાય છે. અહીં આગળ રાજા જયસિંહનું બનાવેલું માનમંદિર જોવા લાયક છે. જોમાંના જ્યોતિષ ચંત્રને જોઇને અંગ્રેજ ખગોળવેત્તાઓ પણ આશ્ચર્ય પામે છે. હિંદુ કાલેજ તથા હિંદુ વિધવિદ્યાલય પણ અવશ્ય જોવા પડે છે, ઉતરવા માટે શેઠ વસનજી મનજીની ગોલધર ધર્મશાળા સમવડવાળી છે. કાશીથી એક કલાકને રસ્તે ચરણાટ ગામ છે ત્યાં શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી (ગ્રંસાધજી) મહારાજનો જન્મ થયો હતો.

ગયાજી.

કાશીથી ગયાજીની દીકીટ ૩૧. રા. છે. અહીં પ્રથમ કલ્પ નદીમાં સ્નાન થાય છે જે સ્નાનથી પિતૃઓનો મોક્ષ થવાનું શાસ્ત્રિકો રો જણાવે છે. ગયાજીમાં ધણી જગ્યાએ શ્રાદ્ધ થાય છે, પણ મૂખ્ય તો વિશ્વપદ પ્રેત સિદ્ધા છે. બુદ્ધ ગયામાં ખરમા ચીન જાપાનાદિ દૂરના દેશોમાંથી અનેક બૌદ્ધ યાત્રી દર સાત તીર્થ યાત્રાએ આવે છે. અહીંના ગોર યાત્રીને બહુ સતાવે છે. બને ત્યાં સુધી ગોરને ધેર ન ઉતરતાં મોરના મહાનોની પાસે શેઠ સૂર્યમલની બનાવેલી વિશાળ ધર્મશાળા જેમાં બધી સમવડતા છે તેમાં ઉતરવું. ગયામાં પચ્ચરની ખરત વાટકા વગેરે બહુ સારા બને છે.

વૈજનાથ.

ગયાજીથી લખી સરાઇ થઇને જતાં દેવન જસીડીઠ જંકશન ખાસી વૈજનાથ ધામ ઉતરવું. વૈજનાથ મહાદેવનું મંદિર એ કાદસ જ્યોતિ-સિંઝોમાનું એક છે. વૈજનાથજીની પાસે શિવમંત્રા નહી તળાવ જેવડી વિશાળ છે. શિવજીની પિંડી લગભગ ચાર આંગળ ઉંચી છે. મંદિર ખંડુ પ્રાચીન અને વિશાળ છે. ગયાજીથી ટીકીઠ રૂ. ૨૫ જેસે છે.

કલકત્તા.

ગયાજીથી હાવરા સ્ટેશન (કલકત્તા) નું જાડું રૂ. ૫૦૦ છે. સ્ટેશનથી ગંગાજીપરનો પૂજ્ય ઓળંગી શહેરમાં જવાય છે. શહેર ભારે જખર છે. અહીં અનેક કોલેજો તથા યુનિવર્સિટી છે. બંગાળીઓ વિદ્યા કળા તથા વિજ્ઞાનની શોધખોળમાં સારી પ્રગતિ કરી રહ્યા છે. હાઇકોર્ટ, વિક્ટોરીયા મેમોરીઅલ, મ્યુજીયમ તથા ચીડીયા-ખાનું જેવા લાયક છે. કાલિમાતાનું અગ્ર્ય મંદિર શહેરથી ૬ માઇલ દૂર હોઇ ત્યાં દ્રામમાં જાય છે, તેના દર્શન કરવા યોગ્ય છે, બંગાળીઓ માતાને ખડુ માને છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ મહાત્માનો મઠ બેલુરમાં છે તથા રાણી રાસમણીનું મંદિર તથા તારકેશ્વર મહાદેવનું મંદિર જ્યાં એક કલાકે પહોંચાય છે તેના દર્શન પણ કરવા યોગ્ય છે. કલકત્તાથી એક દિવસને રસ્તે હાલ છે ત્યાં હાથ વણાડનો ઉદ્યોગ ધણી વખાણવા જેવો છે. બેંગાલમાં જ્યુટ-શણ ખડુ પેદા થાય છે. કલકત્તા અને આસપાસમાં જ્યુટની ધણી મીંચો છે. કલકત્તાનો રેલ તથા સ્ટીમર રસ્તે દેશ પરદેશનો વેપાર ધણી બહોળા પ્રમાણમાં ચાલે છે. ભાષા બંગાળી છે, ઉતરવાને માટે મલોક સ્ટ્રીટમાં બાણુ સુરજમલની ધર્મશાળા સોંપવાળી છે.

કલકત્તાથી કામરૂ-આસામ દેશ જ્યાં કામાક્ષી દેવીનું પ્રસિદ્ધ સ્થાન છે ત્યાં તથા ગંગાસાગર તીર્થના દર્શનને પુષ્કળ યાત્રીઓ જાય છે.

જગન્નાથપુરી.

કલકત્તાથી ખડકપુર થઇને જગન્નાથ જવાય છે રેલ બાકું રૂ. ૫૦૦ છે. રસ્તામાં કટક શહેર આવે છે. કટકની ચારે બાજુ દરિયો છે. અહીં ચાંદીની ઉમદી ચીજો બને છે. અહીંથી આગળ જગન્નાથ તરફ ભૂવનેશ્વરીનું બહુ મોટું મંદિર આવે છે અને તે જગન્નાથજીની પહેલાનું કહેવામાં આવે છે. અહીંથી આગળ સાક્ષીગે પાળનું મંદિર છે. જગન્નાથની જાત્રા કર્યા પછી અહીં દર્શન કરવા જરૂરી છે કારણ કે આ સાક્ષી સમજાય છે. રાધાકૃષ્ણની મૂર્તિ લગભગ ૬ ફુટની છે, આ મૂર્તિ સુંદર અને દર્શન કરવા યોગ્ય છે.

જગન્નાથપુરીમાં માર્કંડેય સરોવર છે. અહીં માર્કંડેય ઋષિએ તપ કર્યું હતું. માર્કંડેય તથા ચંદન તળાવમાં સ્નાન કરવાનું મહાત્મ્ય છે. શ્રી જગન્નાથજીનું મંદિર બહુ મોટું છે, જગદીશ ભગવાનની મૂર્તિ બહુ વિશાળ છે. મરતકમાં હીરો ધણો ચમકે છે. મૂર્તિની જમણી તરફ બલભદ્રજી, સ્ત્રાભદ્રા બહેન તથા સુદર્શન ચક્ર વિરાજે છે. પુરીની નજીકમાં મહોદયી નામનો સમુદ્ર છે. અહીં સમુદ્રના સ્નાનનું બહુ ભારે મહાત્મ્ય છે. અહીં આગળ શ્રાદ્ધ કરવાથી રેતીના પિંડહાન કરવામાં આવે છે. સમુદ્રને કિનારે કપીરજી, નાનકજી તથા હરમાળાદેવ મહાત્મ્યોની મૂર્તિઓ છે.

પુરીમાં યાત્રીઓ રસોષ બનાવે છે પણ વિશેષ કરી ભગવાનના પ્રસાદથી જ યાત્રી ભોજન કરે છે. અહીં કાચી પાકી રસોઇનો બેઠ નથી. પ્રસાદ માટે જાત ભાત આલડછેટનો પાષ ઓછો ગણવામાં

આવે છે. તમામ જાતિના લોક એક પંક્તિએ બેસી પ્રભુપ્રસાદનું ભોજન કરે છે. ભગવાનની રસોઇ કરવાનું બહુ મોટું સ્થાન છે, જ્યાં અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ બને છે. ભોજ ધરાવવાની વસ્તુઓમાં મોટે ભાગે ભાતઢાળ ખીચડી માલપુડા બને છે.

મંદિરથી જનકપુર બે માઈલ છે જે ભગવાનનું સાસરીયું કહેવાય છે. અહીં અશ્વાડ માસમાં મોટો મેળો થાય છે. રથ જત્રાની સ્વારી નીકળે છે. અહીંથી ચાલતી વખત શ્વેતગંગામાં સ્નાન કરવાની રીતિ છે. અહીંની ભાષા ઉડીયા છે. મોટે ભાગે માણસો દાહો મુછ રાખતા નથી. એક ધોતી સિવાય બાકી અંગે ઉઘાડા રહે છે. અહીં ગરમી સખત પડે છે. નાળીએરનો પાક બહુ મોટો થાય છે. પાછા ફરતી વખત સાક્ષીગોપાળ અને ભૂવનેશ્વરીની જત્રા કરાય છે. સાક્ષી-ગોપાળનું ભાડું ૦)૮૫૫ ભૂવનેશ્વરીનું રૂ. ૦)૮૮ અને પુરદારોડ જંકશનનું ૦૮૮ છે. અહીં જગદ્ગુરૂ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યની ગાદી છે, જે ગોવર્ધન મઠના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

પુરદારોડથી મદ્રાસની ટીકીટ રૂ. ૧૨૫- છે. સમુદ્રને કિનારે કિનારે રેલ્વે જાય છે. રસ્તામાં ધણી શહેર તથા નદીઓ મળે છે. બેઝવાડા નામનું પ્રસિદ્ધ જંકશન આવે છે, જ્યાંથી દક્ષિણ હૈદરાબાદ નજીક છે. ભાડુ રૂ. ૨૫૫ લાગે છે. હૈદરાબાદ શહેર મોટું છે. અહીં દેશી રાજ્ય નિઝામ સરકાર જે હિંદુસ્થાનમાં ગાયકવાડ વ્હાલીઅર મૈસુર તથા નિઝામ એમ ચાર મોટાં રાજ્યો ગણાય છે તેમાંનું એક છે. મદ્રાસ શહેરમાં ધણી સ્ટેશન છે, તેમાં 'ખીચ' બધાથી મોટું છે. શહેર બહુ મોટું અને બેડી બાંધણીનું જેવા લાયક છે. દક્ષિણ પ્રાંતની રાજધાની મદ્રાસ છે, જ્યાં ગવર્નર રહે છે. અહીં મદ્રાસ યુનિવર્સિટી-વિશ્વવિદ્યા-

લય હાઇકોર્ટ તથા હીવાઈડી ખામ્મ જેવા જેવા છે. અહીંના માણસો મોટે ભાગે કાળા, માત્ર ધોતી પહેરી ચક્ષાવનારા તથા મદ્રાસી ભાષા બોલનારા છે. મારવાડી બળ્લરથી લગભગ ૩ માઇલ છે. ભગવાન પાર્થસાર્થીનું મંદિર દર્શન કરવા યોગ્ય છે. બીજા પણુ બણા મંદિરો છે. દરેક મંદિરની આબળ તળાવ હોય છે. અહીં રેશમી કિનારના ધોતી બેડા બહુ કિંમતી થાય છે. પાન અને કેળાં પણુ બહુ નિપજ છે.

ચિદંબર.

મદ્રાસથી ચિદંબરનું ભાડું રૂ. ૩) છે. ચિંગલપેટ થઇને ચિદંબર જવાય છે. અહીં આગળ શિવગંગા નદી છે, અને મહા-દેવજીનું બહુ પુરાણું મંદિર છે જે મનુભગવાને સ્થાપેલું કહેવાય છે. મંદિર બહુ મોટું છે. મંદિરના ચારે તરફના દરવાજા દક્ષ દક્ષિણ માળ જેવડા હોય છે. બહાર ફરતાં કોટરૂપી પરિક્રમામાં બાગ છે. અંદર તળાવ પણુ છે. ભગવાનની રાજસભાનું સ્થાન એટલું વિશાળ છે કે જ્યાં ૧૧૦૦ થાંભલા ઉભા કરવામાં આવ્યા છે. કમાડ સોનાચાંદીના છે. મંદિરની મિલકત કરોડો રૂપિયાની છે. હમણા પણુ કોઇ નાટકોટના શાહુકારે ૨૫ લાખ રૂ. ખર્ચા મંદિરનું સમારકામ કરાવી દીધું છે. મંદિરમાં એક મૂર્તિ સોનાની જેને નટરાજ કહે છે, એક બીલ્લોરની તથા એક માણેકની છે. એક તરફ સિંહાસન ઉપર મોટી મૂર્તિ ગોવિંદરાજ શેષાવતારની છે. બીજી તરફ ચાંદીના સિંહાસન ઉપર શિવકામ સુંદરી દેવી છે; આટલી સમૃદ્ધિ બીજા કોઇ પણુ દેવસ્થાનમાં જેવામાં આવતી નથી.

ત્રિચિનાપત્તી (શ્રીરંગપટ્ટન) નું બાડું [ચિહ્ન] ૩૧. ૧૧૧૧૮ લાગે છે. સ્થળની અનુમાન એક માઇલ છે. કાવેરી ગંગા છે. અહીંથી લગભગ ૨ માઇલ છે. શ્રીરંગનાથ ભગવાનનું મંદિર છે. આ મંદિર ઘણું મોટું તથા રમણીય છે. આ મંદિરની સાત પરિક્રમા-કિલ્લા છે, જેમાં બહારના ત્રણ કિલ્લામાં શહેર વસેલું છે અને અંદરના ચાર કિલ્લાઓમાં મંદિરનો કોઠાર છે. હરેક ગઢનો દરવાજો જુદો છે. આ મંદિરની હદ ખીજ બધા મંદિરો કરતા વધારે છે. શ્રીરંગનાથજીની મૂર્તિ બે છે. એક નાની અને ખીજ મોટી આઠ હથ હાથ લાખી શેષશૈયા ઉપર વિરાજમાન છે. ખીજ તરફ એક મંદિરમાં લક્ષ્મીજી છે. મંદિરમાં સેના ચાંદીના વાહન પાત્ર ધણુ છે. શહેરની ચારે તરફ બગીચા જેવું છે. વૃદાવનમાં શ્રીરામજીનું મંદિર આજ હમે બનાવવામાં આગ્યું છે, પણ વૃદાવનનું મંદિર શ્રીરંગજીથી બહુ નાનું છે. શ્રીરંગજી ઉપર સહસ્ર નામથી તુળસી ફળ ચઢાવવામાં આવે છે. મંદિરની સામે દશ બાર હાથ ઉંચી ગરુડજીની મૂર્તિ પણ બહુ મુંદર છે. તેમ છોડી કાવેરી પર જંબુકેશ્વર મહાદેવનું મંદિર દર્શનીય છે. પીંડી જલતત્ત્વ છે. અહીં પણ નાટકોડના શાહુકારે પાંચ લાખ રૂપિયા મંદિરના સમારકામમાં ખર્ચ્યા છે.

સેતુબંધ રામેશ્વર.

ત્રિચિનાપત્તીથી રામેશ્વરનું બાડું ૩૧. ૩૧૧૧૮ લાગે છે. અગાઉ અહીં ઠેઠ મુઘી રેલ નહતી, પણ હમણાં બની ગઇ છે. અહીં આગમ લક્ષમણ કુંડપર મુંડન કરાવાય છે અને પછી ભગવાન રામેશ્વરજીના દર્શન થાય છે. મંદિર બહુ મોટું છે. મંદિરનો એક દરવાજો સમુદ્ર

તરફ બાર માળ જેટલો ઉંચો છે. બીજો બજાર તરફનો દશ માળ જેટલો ઉંચો છે. આ મંદિરને પણ ફરતા ગઢ છે. શ્રીરામેશ્વરજીની મૂર્તિ પથ્થરની એક હાથ જેટલી ઉંચી છે. રામેશ્વર મહાદેવની જમણી તરફ શ્વન મંદિર છે. એ તરફ બીજું પાર્વતિજીનું પણ મંદિર છે. નિજ મંદિરની સામે સિંહાસન પર રામચંદ્રજી લક્ષ્મણજી સીતાજી તથા હનુમાનજીની મૂર્તિઓ વિરાજમાન છે. આ ધામ દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગોમાંનું એક છે. શિવજીપર ગંગોત્રીના જળની શીશી ચડે છે અને શિવસહસ્ર નામથી બીલીપત્ર ચડે છે. અહીં આગળ ચોવીશ તીર્થ છે, જેમાં સ્નાન કરવાનું મહાત્મ્ય ગણાય છે. રામેશ્વરથી ૧૧ માઇલ પર રામજશ્ણા નામનું સ્થાન છે, જ્યાં લંકાપર વિજય મેળબ્યા પછી બેસી બગવાને સર્વની સેવા પ્રમાણે ફળ આપ્યું હતું.

રામેશ્વરથી ૧૧ માઇલ દૂર ધનુષ્યકોટી તીર્થ છે. હમણા રેલ થયેલી છે પણ થોડું રેતીમાં ચાલવું પડે છે. અહીં આગળ સમુદ્ર ધનુષ્યાકાર છે. પૂર્વથી મહોદધી અને પશ્ચિમથી રત્નાગીરી બન્ને સમુદ્રનો ભેટા થયેલો છે. અહીં પાણી બહુ મોટા મોજથી ઉંચે ઉછળે છે, ભમરો ખાય છે, તેથી કોઇ સ્ટીમર કે હોડી આવી શકતી નથી. અહીંથીજ બગવાન રામચંદ્રજીએ લંકાપર વિજય કર્યા પછી ધનુષ્ય બળથી સેતુ તોડી નાંખ્યો હતો. અહીં તૈલંગી બાપા બોલાય છે. માણસો ફક્ત ધોતી પહેરી બાકી અંગે ઉધાડ રહે છે. અહીંથી ચાલતી વખતે કોટી તીર્થમાં સ્નાન થાય છે, જે પછી કોઇ રોકાતું નથી. રામેશ્વરથી લંકા (સિલોન) સ્ટીમર જાય છે. કાલંબો જે બહુ મોટું શહેર અને બંદર છે ત્યાં સુધીનું બાકું રૂ. ૪ છે. કાલંબોથી કાંડી રેલમાં જવાય છે જ્યાં અશોક વાટિકા

છે. પામ્મન જે શ્રીરામેશ્વરની પાસે છે, ત્યાંથી મંડપ સ્ટેશન સુધી હોડીમાં જવાય છે. અહીંની હોડી ખેસવા સુવાને માટે બહુ સમ-વડ વાળી છે.

મહુરા.

રામેશ્વરથી મહુરાનું જાડું રૂ. ૨) છે. અહીં આગળ મિનાક્ષી દેવીનું બહુ જખરજસ્ત મંદિર છે. મંદિરની બહાર મઠમાં લોહના કમાડ અતિ મોટા છે. કિલ્લાના દરવાજા દશ બાર માળ જેટલા ચારે બાજુ ઉંચા છે અને તેમાં દેવાની, અવતારોની તથા ત્રિપિમુનિઓની લીલા કાતરી કાઢી છે. અંદર એક ઓરડામાં તળાવ તથા બહુ દુકાનો છે. શહેર પણ પ્રાચીન અને મોટું છે. ખેસ સાડી તથા હાથવણાટનું જરીકામ બહુ ઉત્તમ થાય છે. અહીંથી કન્યાકુમારી તોતાદ્રો જનાર્દન તથા પદ્મનાભના તીર્થો નિકટમાં છે. જનાર્દનનો ધુપ બહુ પવિત્ર ગણાય છે, થયનાભ-દ્રાવણુકોરમાં પદ્મનાભ ભગવાનનું એક ભવ્ય મંદિર છે, જેમાં પદ્મનાભ ભગવાન બિરાજે છે. દ્રાવણુકોર રાજ્યની આવક ત્રણ કરોડ રૂપિયાની ગણાય છે. રાજ્યને તજ સર્વોચ્ચ જવંત્રી વિગેરે ગરમ તેજનાની ઉત્પત્તિથી બહુ મોટી આવક થાય છે. પૂર્વેના રાજ્યએ ભક્તિ ભાવથી ભગવાનને રાજ્ય આપું અર્પણ કરી દીધું છે અને હવે તેની પ્રજા એક દ્રસ્ટી તરીકે વર્તે છે. ભગવાનના મંદિર તરફથી રાજ બે હજાર બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મભો-જન કરાવાય છે. મંદિરના કિલ્લામાં તળાવ પણ મોટું છે.

કાંચી.

મહુરાથી કાંચી સુગી જાડું રૂ. ૬૫૦ છે. મહુરાથી પાછું ટ્રીચી-નાપલ્લી થઈ તાંજોર મથાવરં ચિંગલપેટ થઈ શિવમંચી પહોંચાય છે.

શિવકર્કચી નગર સુંદર છે. ખગર પરાળી છે. અહીં શિવજીની પીંડી ચોરસ એક હાથ ઉંચી માટીની છે. આની ઉપર જન્મને બદલે તેજ ચઢે છે. આ પીંડી પૃથ્વીતત્વ છે. અહીંઆ પણ શિવસહસ્ર નામથી બીલીપત્ર ચઢે છે. મંદિર મોટું છે. મંદિરનું સમારકામ નાટકોટના શાહુદારે ૧૫ લાખ રૂ. વાપરી કરાવ્યું છે. અહીંથી ત્રણ માઇલ દૂર વિષ્ણુકર્કચી છે. બન્નેની વસ્તી લગભગ મળેલી છે અહીં આગળ મંદિર બે માળનું છે. ભગવાનની મૂર્તિ એક નાની અને બીજી મોટી છે. બન્ને અતિ સુંદર છે. નીચે લક્ષ્મીજી તથા નૃસિંહજીનું મંદિર છે. અહીં પણ ભગવાનની સ્વારીના વાસણ વગેરે સોના ચાંદીના બધું છે. મંદિરની દિવાલોના પથ્થરો પર વેદ લખેલા છે. અહીં ભાષા દ્રાવિડી બોલાય છે. કર્કચી સાત પુરીઓમાં એક છે. અહીંથી દક્ષિણમાં ત્રિવિલુર સ્ટેશનથી વીર રાધવજીના દર્શને જવાય છે.

ત્રિપતિ બાલાજી.

કર્કચીથી ત્રિપતિની ટીકીટ રૂ. ૧૧ છે. કર્કચીની આરકોનમ બધો રેતીગુંદા સ્ટેશને ટ્રેઇન બદલી ૬ માઇલે ત્રિપતિ સ્ટેશન પહોંચાય છે. ત્રિપતિ શહેર સરસ છે. અહીં બાબા મનીરામની ધર્મશાળા છે. ત્રિપતિમાં ગોવિંદરાજનું મંદિર દર્શન કરવા યેગ્ય છે. ત્રિપતિથી લગભગ ૧૧ માઇલ બાલાજી પર્વત છે. આને વેંકટાયજ પણ કહે છે. પહાડની ચડાઇમાં કેટલીક જગ્યાએ પગથીઆ પણ છે. પર્વતપર વૃક્ષોનું બહુ ઘાટું વન છે. બાલાજીથી ૩ માઇલ દૂર પાપ નાશિની ગંગા છે, જેમાં સ્નાન કરવાથી પાપ પ્રક્ષાલન થતું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. અર્થાત્ સ્નાન કરતાજ-પાણી શરીર ઉપર પડતાજ રંગ સફેદ થઇ જાય છે, જેવું કે ચાવલ-ચોખાનું ધોણું હોય છે. આ પાણી દૂર સુધી ગંગામાં

જુદી ધારારૂપે દેખાય છે. આનીજ આબુમાં બીજી ઘાટધારા છે તેમાં તેમ થતું નથી.

આલાજી પર્વતપર પાંડવોની ગુફા તથા પાંડવ તીર્થ છે. તેમાં શ્રી આલાજી-વિષ્ણુભગવાનની મૂર્તિ સુંદર, વિશાળ, કૃષ્ણ વર્ણની છે. પહાડ નીચે ગરમી તથા પહાડપર શરદી રહે છે. અહીં આગળ બાબા હાથીરામનો મઠ છે જેનો ઠોરો બહુ મોટો છે. અહીંથી થોડે છેડે કદપ તીર્થ છે. આલાજી પર્વતની ૭ માઇલની ચડાઇ ઉતરાઇ અતિ વિકટ છે.

હોંસપેટ (પંપાપુર.)

ત્રિપતિથી હોંસપેટનું બાહુ ૩૧. ૪૪૮ છે. રસ્તામાં ગુંદકલ સ્ટેશને ગાડી બદલી નાની ગાડીમાં ખેસી હોંસપેટ પહોંચાય છે. હોંસપેટથી પંપાપુર ૭ માઇલ દૂર છે. પંપાપુરમાં હમણા વસ્તી બહુ થોડી છે. અહીં આગળ તુંગબદ્રા નદી છે, જ્યાં પ્રથમ સુગ્રીવ રહેતા હતા. અહીંથી અડધો માઇલ ચઢતીર્થ છે, જ્યાં સુગ્રીવનું બનાવેલું ભગવાન રામચંદ્રજીનું મંદિર છે. નદીની સામેપાર ઋષ્યમુક પર્વત છે, કે જ્યાં શ્રીરામચંદ્રજીને હનુમાન તથા સુગ્રીવ સાથે પ્રથમ મેળાપ થયો હતો. અહીં આ ભગવાન રામચંદ્રજીએ ઘણા દિવસો ગુળ્યા હતા. તેમ અહીંથી ભગવાને લંકાપર ચઢાઇ કરવાની તૈયારી કરી હતી. એ વખતે અહીં પાણી ન હતું તેથી ભગવાને બાણ મારી પર્વતમાંથી નદી કાઢી છે જે હજુ સુધી વિદ્યમાન છે. પંપાપુરથી ૩ માઇલ કિર્ણિયા સુગ્રીવની રાજધાની છે અને દોઢ માઇલ પંપા સરોવર છે. અહીંની બાબા કળવી કબજી છે. અહીં પર્વતોપર ઉત્તમ તપોબ્રમિ છે.

પંઢરપુર (વિઠ્ઠલનાથજી.)

હૈંસપેટથી પંઢરપુરની ટિકીટ રૂ. ૬૮ છે. કુરુવાડી જંકશનથી બીજી ગાડીમાં ખેસી પહોંચાય છે. પંઢરપુરમાં ભગવાન પંઢરીનાથ, વિઠોબા અથવા શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીનું મંદિર ચંદ્રમાળા નદીના કાંઠે આવેલું છે. સ્નાન દર્શનનું બહુ ભારે મહાત્મ્ય છે. અશ્વાડ વદિ ૧૧ ના અહીં બહુ મોટો મેળો ભરાય છે, જે વખતે હજારો યાત્રી આવે છે. ભક્ત શ્રી તુકારામ જીવાની મૂર્તિ પણ ભગવાનની સામે છે.

નાશિક.

પંઢરપુરથી નાશિકનું ભાડું રૂ. ૫૫૮ લાગે છે. અહીં ભાષાંમરાઠી ખોલાય છે. અહીંથી કલ્યાણ જંકશન થઇને પુના પણ રેલમાં જવાય છે જ્યાં પ્રાતઃ સ્મરણીય હિંદુ રક્ષક શિવાજી મહારાજે સ્વાધીનતા મેળવી રાજધાની સ્થાપી હતી. પુના શહેર મોટું અને જહોજલાલીવાળું છે. બે ત્રણ મીલો મારખાતા તથા કાલેજે પણ છે. લોકમાન્ય તિલકનું પણ આજ જન્મ સ્થાન છે. પુનાથી ધોંડ મનમાડ થઇને હંદ્રાખાદની રેલમાં દોલતાખાદ સ્ટેશનથી ૧૦ માઇલ દૂર ધુણેશ્વર મહાદેવ છે જે દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગોમાંનું એક છે.

નાશિક શહેર, સ્ટેશનથી ૫ માઇલ દૂર હોષ ત્યાં મોટર ટાંગા કે ટ્રામમાં પહોંચાય છે. ગોદાવરીને કાંઠે પંચવટી છે તેમાં બહુ ધર્મશાળાઓ છે. સ્ટેશનથી શહેરમાં આવતા હિંદુ યાત્રીઓ પાસેથી મ્યુનિસિપાલિટી ચાર આના કર લે છે. ગોદાવરીમાં સ્નાન તથા ભગવાન રામચંદ્રજીના મંદિરમાં દર્શન થાય છે. થોડે દૂર એક ગુફા છે જે સીતા ગુફા કહેવાય છે. ગુફા પૃથ્વીની નીચે હોવાથી જવાનો

રસ્તો ખજો સાર્કડો છે જેમાં એક માણસ માંડ જઇ શકે છે. ગુફાની અંદર શ્રી રામચંદ્રજીનું મંદિર છે અને ગુફામાંજ બીજી તરફ શિવ-જીનું મંદિર છે. પંચવટીમાં અગાઉ પાંચ વડના ઝાડ હતા એથી એ પંચવટીના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. આ સ્થાન બહુ રમણીય છે અહીંથી દોઢ માઇલ તપોવન છે. રસ્તામાં નાનાં મોટાં અનેક દર્શન આવે છે, પૂજારી જોડા મથુરા ક.શી અયોધ્યા અને બીજા ક્ષેત્રોની માફક ભેટ ધરવાને માટે યાત્રીને બહુ સતાવે છે પણ યાત્રીએ તો પાત્ર જોઇને પોતાની શક્તિ તથા શ્રદ્ધા પ્રમાણેજ ધરવું. તપોવનમાંજ દંડકારણ્ય છે જ્યાં શ્રી રામચંદ્રજીએ સુપૅણખાનું નાક કાપ્યું હતું અને એજ પંચવટીની ગુફા બહારથી રાવણ છળ કરી સીતાજીને હરી ગયો રતો. નાશિક શહેર મોટું અને સરસ છે. પીતળની કારી-ગરી ઠીક બને છે. અહીંથી ૫ માઇલ છેટે પાંડવ ગુફા છે, જ્યાં ટાંગા, બેલ ગાડું કે મોટરમાં બેસી જવાય છે. પહાડપર પાંડવોના વખતની અદ્ભુત શિલ્પ કામવાળી ગુફાઓ છે જે ખારીઠાઇથી નિરી-ક્ષણ કરવા લાયક છે. નાશિકથી ૧૮ માઇલ દૂર ત્રંબક છે ત્યાં ગાડું ટાંગા અથવા મોટરમાં બેસી જવાય છે. અહીં ભગવાન ત્રંબકેશ્વર મહાદેવનું વિશાળ મંદિર છે, જે દાદશ જ્યોતિર્લિંગોમાંનું એક છે. બાજુમાં નિલગીરી પર્વતપર દેવ દર્શન છે તથા હિમગીરી પર્વત જ્યાંથી ગોદાવરી નીકળે છે અને જ્યાં ગૌતમાદિ ઋષિઓએ તપ કર્યું હતું તે પણ દર્શન કરવા યોગ્ય છે. ડોળીનું સાધન નીચે મળી રહે છે. નાશિક-પંચવટીમાં શ્રીમહાપ્રભુજીની બેઠક પણ છે.

મુંબઈ.

નાશિકથી મુંબઈ (ખોરીઅંદર) નું બાકું ૩૧. ૨૧ છે. આ શહેર હિંદુસ્થાનમાં સૌથી મોટું શહેર છે. કલકત્તા પણ મોટું શહેર છે.

છતાં મુંબઈ તેનાથી ઘણી ઘણી બાબતોમાં વધી જાય છે. મુંબઈ ઇલાકાની રાજધાનીનું થાણું અહીં હોય પ્રાંતનો ગવર્નર મુંબઈમાં રહે છે. દેશ પરદેશનો વેપાર અતિ જબર હોવાથી લિજ લિજ પ્રાંત તથા દેશના લોકો મુંબઈમાં વસે છે. વસ્તી કમલગ પંદર લાખની છે. પાણી તથા જગ્યાની બહુ તંગી રહે છે. દર્શનમાં મસ્જિદવી, બુદેશ્વર, મોટી હવેલી, નરનારાયણ, માધવબાગ, બાલુસનાથ, મહાલક્ષ્મીના મંદિરો દર્શન કરવા યોગ્ય છે. ચોપાટી, પાલવા, રાધાબાઈ ટાવર, ટંકશાળ, મોટી પોસ્ટ ઓફિસ, નવી ગોદી, કાપડની મીલો, બોરી-બંદર સ્ટેશન, મુળજી જેઠા મારકોટ, રાણીનો બાગ તથા સંમલ-સ્થાન વગેરે ખાસ જોવા લાયક છે. અહીં નાની મોટી કપ્પક નિશાળો, કોલેજો, યુનિવર્સિટી તથા હાઈકોર્ટ છે. કાપડની મીલો ૮૪ છે. તેમજ બીજા અનેક આટો પીસવાના, કાગળના તથા કાચના કારખાના છે. એક સ્થળેથી બીજે જવા માટે ટ્રામ તથા વિક્ટોરીઆ માડી અને લોકલ માડી-રેલ પણ છે. ભાષા હિંદી, મરાઠો વગેરે ઘણી વપરાય છે પણ વિશેષ કરી ગુજરાતી બોલાય છે.

દ્વારકા.

મુંબઈથી જામનગર અથવા પોરબંદર રસ્તે દ્રેષનમાં દ્વારકા જવાય છે પણ સ્ટીમરમાં જવું સુગમતા બર્થું છે. સ્ટીમર બાકું ત્રોળ વર્ગનું રૂ. ૫) તથા બીજાનું રૂ. ૧૦) લાગે છે. આગબોટમાં આવતી ચીજો મળે છે, પણ મુસાફર પોતાની સાથેજ એક બે દિવસનું લાઇ જાય છે. આગબોટ પ્રથમ વેરાવળ પછી માંગરોળ પછી પોર-બંદર કલાક કલાક ઉભી રહી લગભગ ૩૬ કલાકે દ્વારકા પહોંચી કિનારેથી થોડે છેડે દરિયામાં ઉભી રહે છે. કિનારે જવા માટે હો-

ડોઝો બાબુમાં તૈયાર ઉભી હોય છે તેમાં બેસી પહોંચાય છે. હોડીઓ પશુ ઠેક કિનારે જતી નથી. તે જરા છેટે રહે છે તેમાંથી ઉતરી એક આનો દેવાથી ખુરશીમાં બેસાડી ખારવાઓ ખાધે ઉંચકી પહોંચાડે છે. શ્રી દારકાનાથજીનું મંદિર બહુ ઉંચું અને પ્રાચીન છે. ભગવાનની મૂર્તિ લગભગ દોઢ હાથ કિંચી અને અતિ મનોહર છે. આની જમણી તરફ પ્રદ્યુમ્નજીનું મંદિર છે. ડાબી તરફ ત્રિકમજીનું મંદિર છે. અહીં લગભગ ભગવાનની તમામ રાણીઓના મંદિર છે પણ રૂકમણીજીનું નથી. અહીંથી બે માઇલ દૂર રૂકમણીજીનું મંદિર બેટના રસ્તાપર છે. દુર્વાસા ઋષિનો શ્રાપ હોવાથી દારકામાં રૂકમણીજી રહી શકતાં નથી. અહીં સમુદ્ર સાથે ગોમતીજીનો સંગમ થાય છે. બાયકવાડી રાજસત્તા છે, જે ગોમતીમાં સ્નાન કરવાનો રૂ. ૧૧ પ્રત્યેક યાત્રી પાસેથી લે છે. અહીંના ગુળો બ્રાહ્મણ ગૌર બહુ માથા ફેડીઆ તથા સ્વાર્થી હોષ યાત્રીને સતાવે છે. દારકામાં વસ્તી ૪૦૦૦) ધરની છે. અહીં જાત્રાની હાપ લેવાય છે, ગૃહસ્થી કાષ્ઠ હાપ લેતાં નથી માત્ર સાધુ સંત લે છે. જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યની ગાદી પણ અહીં છે. અહીંથી ૭ માઇલ બેટ છે જેનું મહાત્મ્ય પણ દારકાના દર્શન જોઈને મોટું છે. ગાડામાં તથા હોડકામાં બેસી બેટ જઇ શકાય છે. વાધેર-એક જાતના ક્ષત્રી લોકની વસ્તી વિશેષ હોષ તેઓ મરીબાઇને લીધે ખેતી, બાડા કરે છે. કાષ્ઠ ભલા હોય છે તેમ કાષ્ઠ દુઃખી હોષ કેટલોક વખત તક જોષ યાત્રીને લૂંટી પણ લે છે. બેટ સમુદ્રપર નાનું સરખું બહુ શાંત સ્થળ છે. અહીં પણ દારકા-ધિક્ષ ભગવાનનું મંદિર છે બાબુમાં પ્રદ્યુમ્નજી ત્રિકમજી તથા ચાર રાણીઓ રાધિકાજી સત્યભામા જાંબવતી ને રૂકમણીજીના મંદિરો છે. ૧૧૧ મંદિર-મુખ્ય મંદિરમાં જવાની શી. રૂ. ૧૧૧ લાગે છે. અહીંથી

બે માઇલ ગોપી તળાવ છે જ્યાં ગોપીનાથજી તથા ગોપાળજીના મંદિર છે. અહીંઆજ ગોપીચંદન થાય છે. અહીંથી બે માઈલ નાગનાથ મહાદેવજી છે. વડિઆ દરબાર ખંભલા-મકાનો ખંધાવી બેટમાં રહ્યા છે. અહીં બેટમાં શ્રી મહાપ્રભુજીની બેઠક છે.

પોરબંદર (સુદામાપુરી.)

દારક બેટથી ગાડામાં બેસી, હોડીમાં બેસી અથવા સ્ટીમરમાં બેસી પોરબંદર જવાય છે. ગાડા રસ્તે લુંટાવાની ધાસ્તી રહે છે. સ્ટીમર અઠવાડિઆમાં એક વખત મળે છે. હોડીમાં માણસ દીઠ રૂ. ૧ આપી પહોંચાય છે પણ ફેર બહુ ચડે છે. પોરબંદરમાં ભગવાનના ભક્ત સુદામાજી જે બહુ દરિદ્ર હતા અને પાછળથી શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની કૃપાથી શ્રીમંત બન્યા હતા તેના દર્શન છે. સુદામાજીનું મંદિર બહુ સુંદર છે. શહેર સમુદ્રપર વસેલું છે. ખાંધણી પથ્થરની સરસ છે. અહીં રેશમી પાણડી, ઉનના ધાખળા વિગેરે બધા સારા બને છે.

જુનાગઢ [ગિરનાર]

સૌરાષ્ટ્રનું પાટનગર જ્યાં મહારાજ રાખેંગારની રાજધાની હતી તે જુનાગઢ, પોરબંદરથી જેતલસર થઇને આવતા તેનું રેલભાડું રૂ. ૧૧૧ લાગે છે. જુનાગઢમાં નવાબની સત્તા છે. શહેર સારી ખાંધણીનું હોષ્ટ સુંદર દેખાય છે. શહેરથી ગિરનાર પર્વત ૩ માઇલ દૂર છે જ્યાં ટાંગામાં બેસી જવાય છે. રસ્તામાં તળેટી નજીક દામોદર કુંડ, રેવતી કુંડ આવે છે તેમાં સ્નાન તથા ગિરધરજી, દામોદરજી, નરસિંહજી, ભાવનાથજીના દર્શન છે જેનું મહાત્મ્ય મોટું છે. તળેટી આગળથી ગિરનાર

ચડતાં પહેલાં એક આનો આપી પાસ લેવો પડે છે તે લીધા બાદ નવહજાર બાધેલા સરસ પગથીઆની ચડાઇ ચડવી પડે છે. ડાળાઓ પણ ભાડે મળે છે. થોડું ચડ્યા પછી ગોપીચંદ હરચરીજીની ગુફા આવે છે. પછી ગૌમુખી ગંગા આવે છે. અહીં આગળ મહારાજ રાખેંગારના મહેલ છે, ખાવા પીવાની ચીજો વેચનારી દુકાનો છે તથા જોનોએ ખૂબ પૈસા ખર્ચી પોતાના દેવ ડહેરા આણુ, પાલીતાણાના પર્વતોની માફક બનાવી જત્રાનું ધામ બનાવ્યું છે તે જોવા જેવા છે. અહીંથી ઉપર ઉપર ચડતાં અંગિકાદેવીનું મંદિર છે. આગળ ગોરખનાથજીની ગુફા તથા સમાધિના દર્શન આવે છે તેની પછી ઉપર ચડતા ઓધડનાથજીની સમાધિ તથા ગુરૂ દત્તાત્રયની ચરણ પાદુકાના દર્શન છે. રામાનંદ સ્વામીની સમાધિના દર્શન પણ અહીંજ છે. ગુરૂદત્ત પછી માતાજીનું મંદિર છે પણ ત્યાં રસ્તો બાંધેલો નહિ હોવાથી તેમજ અગ્રેારી અને પથ્થોનો ભય પ્રસરેલો હોવાથી ઠાઠ જતું નથી. ગિરનારમાં સિદ્ધ પુરૂષોનો વાસ ગણાય છે. ગોમુખી ગંગાથી નીચે હનુમાન વન તથા સીતા વન છે. તળેટીથી જુનાગઢના રસ્તે એક પ્રાચીન લાંબો શિલા લેખ છે જે મહારાજ અશોકની વખતનો કહેવાય છે. ગિરનારની તળેટીમાં દર વર્ષે મહાશિવરાત્રીને દિવસે મોટો મેળો ભરાય છે જ્યારે પચાસહજારથી વધારે લોક આવે છે. જુનાગઢથી વેરાવળ સુધી રેલ અને વેરાવળથી ટ્રામમાં પાટણ જાય છે. અહીંઆ સોમનાથ મહાદેવનું પ્રાચીન મોટું મંદિર છે, જે દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગોમાંનું એક છે. અહીંઆ પ્રભાસક્ષેત્ર અને યાદવ સ્થળ છે જ્યાંથી તમામ યાદવો તથા શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન અને બળદેવજી સ્વધામ પધાર્યા હતા. મહમદ ગીઝની પણ અહીં

સ્વારી આણી મૂર્તિ તોડી સૌરાષ્ટ્રની અગાધ સમૃદ્ધિ લૂંટી ગયો હતો. પ્રભાસ પાટણથી સાત ગાઉ ગાડા રસ્તે પ્રાચીને પીપળે જવાય છે. શ્રાદ્ધ સરાવવાનું તથા પીપળાને-પાણી રેડવાનું બહુ બારે મહાત્મ્ય છે. પ્રાચીને પીપળેથી ૨૫ ગાઉ દૂર તુળશીસ્થામનામનું ક્ષેત્ર ગિરજંગલમાં છે, ત્યાં હિના થઇને ગાડામાં બેસી જવાય છે. તુળશી સ્થામમાં ગરમ પાણીના કુંડ છે તથા સ્થામ ભગવાનની દિવ્ય મનોહર મૂર્તિ છે, તેના દર્શન કરવા યોગ્ય છે. જુનાગઢથી રેલ રસ્તે અમરેલી તથા બગસગ શહેર છે જ્યાં જુદી જુદી જાતનું હાથ વણાટનું કાપડ બહુ સુંદર મોટા પ્રમાણમાં બને છે. માધવપુરમાં માધવરાયજી ભગવાનના અને સારંગપુરમાં હનુમાનજીના દર્શનનું મહાત્મ્ય મોટું ગણાય છે.

અમદાવાદ.

જુનાગઢથી અમદાવાદ (રાજનગર) નું બાકું ૩૧. ૩૮ છે. રાજકોટ વહવાણુ થઇને વિરમગામ આવી ગાડી બદલો સામેની ગાડીમાં બેસી અમદાવાદ પહોંચાય છે. આ એક પુરાતન બહુ મોટું શહેર છે. અહીં કાપડની ૬૫-૭૦ મોટી મીલો છે તેમ લક્ષ્મીધરપતિ શ્રીમંતો પુષ્કળ છે. ગુજરાતનું પાટનગર હોષ નવાબની રાજધાની પૂર્વે અહીંઆ હતી. પુરાણો કિલ્લો તથા તેમાં આવેલું ભદ્રકાળીનું મંદિર દર્શનીય છે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની ગાદી તથા મંદિર, ગઢડા વડતાળની માફક અહીંઆ પણ છે. આ સંપ્રદાયના આચાર્યની ગાદી તથા ધણું મોટું મંદિર લાખોની માલ મીલકતવાળું છે. અહીંથી મુંબઈ રસ્તે જતાં રેલમાં બે કલાકને રસ્તે વડોદરા ત્યાંથી બે કલાકને રસ્તે નર્મદા

તટે ભરૂચ [ભૃગુપુર] અને ત્યાંથી બે કલાકને રસ્તે સુરત એમ અનુક્રમે મોટા અને સુંદર શહેરો આવે છે તે જોવા લાયક છે. પાવાગઢમાં બહેચરાજી માતાનું મંદિર છે તે પણ જાત્રાનું સ્થળ ગણાય છે.

ડાકોરજી.

અમદાવાદથી ડાકોરનું બાકું ૩૧. ૦૧૧૧૧૧ છે. આશુંદ ગાડી બદલી ડાકોર જવાય છે. બુડાણા બક્તને દારકાના ગુમળી પ્લાહણોએ બહુ સતાવ્યો એટલે બુડાણો ડાકોર આવ્યો. બક્તાધીન ભગવાન પણ દારકા છોડી અહીં જોમતીજી સાથે પધાર્યા. છતાં વળી જ્યારે ગુમળીઓએ તોફાન જગાડ્યું ત્યારે ભગવાનનું એક સ્વરૂપ અહીં રહ્યું અને એક દારકામાં રહ્યું. ભગવાન રણછોડજીની મૂર્તિ સવા હાથ ઉંચી અતિ મનોહર છે. ચાર આના આપવાથી ચર્ચુરૂપર્શ થાય છે. મંદિર પાસે જોમતી તળાવ છે તેમાં બહુ નિર્મળ જળ છે. બાબુમાં લક્ષ્મીજી, બલદેવજી તથા બોડાણા બક્તની મૂર્તિ છે. ડાકોરમાં મોટી ગૌશાળા તથા વેદ-પાઠશાળા પણ છે. વસ્તી પ્લાહણોની બહુ મોટી છે. મંદિર સરકારના આધિકાર નીચે ટ્રસ્ટના હાથમાં છે. ડાકોરથી ઉભજેનનું બાકું ૩૧. ૩૧૧ છે. ગોધરા થઇને સિદ્ધપુર પાટણ પહોંચાય છે. સિદ્ધપુરમાં શ્રાદ્ધ કરવાનું મહાત્મ્ય છે. સિદ્ધપુરથી આબુ પર્વત જે સિદ્ધ પુરુષોનું ધામ મનાય છે તે વટાવી રતલામ આવાય છે. રતલામ શહેર પણ સુંદર છે. રતલામથી ઉભજેન જે સાત પુરીઓમાં એક ગણાય છે ત્યાં પહોંચાય છે. અહીં શહેરની નજીક નિર્મળ ક્ષિપ્રા નદી છે. શહેરમાં મહા ક્ષેત્રેશ્વર મહાદેવજીનું મંદિર છે, જે દાદશ જ્યોતિર્લિંગો માંહેનું એક છે. અહીં આ હજી સુધી વીર વિક્રમાદિત્ય મહારાજના કિશાના

દરબાજ હયાત છે. ઉજ્જૈન શહેર મોટું અને વ્રણું પ્રાચીન છે. શહેરથી થોડેક છેટે ગોપીચંદ ભર્તૃહરિની મુક્તિ છે. અને થોડેજ દૂર સિદ્ધવન તથા સાંતીપન ઋષિનું સ્થાન છે જ્યાં દ્વારકા જ્યાં થોડો વખત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો. અહીં શ્રી મહા-પ્રભુજીની બેઠક પણ છે.

શ્રી નાથદ્વારા.

ઉજ્જૈનથી રતલામ થઈ ચિત્તોડ જવાય છે. ભાડું રૂ. ૩૦ લાગે છે. ઉદેપુર તથા ચિત્તોડ બહુ પુરાના શહેર છે. હિંદુ ધર્મની રક્ષા તથા હિંદની સ્વાધીનતા બાપા રાવળના વંશજ વીર કેસરી મહારાજા પ્રતાપે અરવલ્લીના વિકટ પહાડોમાં અસંખ્ય દુઃખ ભોગવી મેવાડની રાજધાની આ પાટનગરમાં જાગવી હતી હતી પણ ચિત્તોડ ઉદેપુરના કિલ્લાઓ વિષ્વંસ ખંડીયેરોના સંસ્મરણરૂપે બેવા લાયક છે.

ચિત્તોડથી નાથદ્વારા સ્ટેશન ઉતરવું પડે છે. ભાડું રૂ. ૧૦૦ છે. સ્ટેશનથી સાત કોશ ગાડામાં બેસી શ્રી નાથદ્વારા પહોંચાય છે. મુસલમાની રાજસત્તા પ્રબળ બની ત્રાસ ફેલાવા માંડી ત્યારે ભગવાનની આજ્ઞાથી આચાર્ય મહારાજે શ્રી ઠાકોરજીને પધરાવી સ્વાધીન ધર્મનિષ્ઠ ઉદેપુર રાજ્યમાં આવી શ્રી નાથદ્વારમાં નિવાસ કર્યો. મહારાજાશ્રીએ પ્રેમપૂર્વક આચાર્યશ્રીનો સત્કાર કરી કંઈ ગામો તથા દ્રવ્ય સંપૂર્ણ સત્તા સાથે ઠાકોરજીની સેવામાં અર્પણ કર્યા. આજપણ શ્રી નાથદ્વારાની હદમાં આચાર્યશ્રીનો દીવાની ફોજ-દારી ચાલે છે. શ્રી નાથજી ભગવાનનું મંદિર ભગ્ય છે. મંદિરમાં ભગવાનની સવા બે હાથ ઉંચી અતિ રમણીય પ્રતિમા બિરાજે છે.

ભગવાનને રાજ ૧૧૦૦) રૂપિયાનો ભોગ આરોગાવાય છે. ભોગની વસ્તુ કેસર કરતુરીથી તથા અનેક જાતના સુંદર પક્વાનોથી તૈયાર કરી ઠાકારજીને ધરાવાય છે, અને તેજ વસ્તુ પ્રસાદી રૂપે અજમેરમાં વેચાય છે. આવી ઉમદા વસ્તુઓ—મીઠાઈ ક્યાંય ખીજે જોવામાં આવતી નથી.

ઓંકારનાથ.

ઉજ્જૈનથી ઓંકારનાથનું ભાડું રૂ. ૧)૮ છે. ઇંદોર થઇને ખેડીઘાટ સ્ટેશને ઉતરી ૫ કોશ ગાડા રસ્તે ઓંકારજી જવાય છે. ઇંદોર શહેર પશુ સરસ અને મોટું છે, ખેડીઘાટથી ખેલગાડામાં જતાં પ્રથમ વિષ્ણુપુરી આવે છે અને પછી નાવ-હોડકામાં ખેસી નર્મદાજી પાર કરીને શિવપુરીમાં ઓંકારનાથજીને મંદિર પહોંચાય છે. મંદિર જરા પહાડ પર ચડાઇએ છે. મૂર્તિ એક હાથ ઉંચી છે. અહીં નાના સરખા બીજા રાજનું રહેઠાણ છે. મહાદેવજીને લોકો ગંગોત્રીના જલની શીશી ચડાવે છે.

અજમેર (પુષ્કર)

ચિત્તોડથી અજમેરનું ભાડું રૂ. ૧૧૦૦ છે. શહેર સુંદર બાંધણીનું તથા મોટું છે. ખ્વાબ પીરની દરગાહ બહુ મોટા મકાનમાં છે. અહીં સેંકડો મુસલમાન જત્રાએ આવે છે. પહાડની ઉપર એક પુરાણો કિલ્લો છે. ખીજ પશુ જોવા લાયક કષ્ટક મંદિર અને મકાન છે. અજમેરથી ૮ માઇલ દૂર પુષ્કરરાજ તીર્થ છે. પુષ્કરરાજ એક મોટું તળાવ છે. તળાવમાં મગર પશુ છે.

કોઇ બરાબર તળાવની મધ્યમાં સ્નાન કરી શકતું નથી. અહીંયા પિતામહ બ્રહ્માજીનું મંદિર અદિતીય અને પરમ માત્મ્ય છે. અહીં શ્રાદ્ધનું મહાત્મ્ય મોટું ગણાય છે; અહીંથી દોઢ માઇલ પર હિંચે પહાડપર સાવિત્રીજીનું મંદિર છે અને દોઢ માઇલ પર વૃદ્ધ પુષ્કર પણ છે, જ્યાં રેતીમાં પાણીનો નિવાસ છે કે જે આવા કઠણ સમયમાં પણ પોતાનો પ્રભાવ બતાવી રહેલ છે. પુષ્કરમાં બે વસ્તી કહેવાય છે: નાની વસ્તીમાં ગૌડ બ્રાહ્મણ ગોર રહે છે અને મોટી કહેવાતી વસ્તીમાં પારાશર બ્રાહ્મણ ગોર રહે છે. અજમેરથી કૃષ્ણગઢની ટિકીટ રૂ. ૦૮ આના છે.

કૃષ્ણગઢ અને સલેમાબાદ.

કૃષ્ણગઢમાં કૃષ્ણગઢના રાજની રાજધાની છે. અહીંયા એક મોટો કિલ્લો, તળાવ તથા ખીજ પણ જેવા લાયક સ્થાનો ધણા છે.

કૃષ્ણગઢથી સલેમાબાદ ૧૦ માઇલ દૂર છે. રેલ્વેનથી વાહન મળી શકે છે. ઉતરવાને માટે ધર્મશાળા છે. સલેમાબાદમાં નિમ્માર્ક સંપ્રદાયની મુખ્ય ગાદી છે. અહીં શ્રીજી મહારાજ બિરાજે છે. બંગાળીઓના મસ્તકના ઠાકુર શ્રી રાધા માધવજીનું પણ મંદિર દર્શન કરવા યોગ્ય છે. રતનદેવજીની સંમાધી પણ અહીં છે. અહીંયા શ્રી ઠાકોરજીનો ભોગ ઉત્સવ વખતે ધરાવાય છે. ગામમાં તળાવ કુવા મોટા મકાનોમાં છે તે તથા ખીજ ધણી વસ્તુ જેવા લાયક છે.

જયપુર.

અજમેરથી જયપુરનું બાકુ રૂ. ૧૮ છે. શહેર જેવા લાયક છે. બજાર બહુ પહોળી અને સીધી બપઝાડાર છે. હિંદુસ્થાનમાં

દેશી મરીમરીમાં જયપુર વખણાય છે. જયપુરથી દિલ્હી આવતા રસ્તામાં અલ્વર ઠાટા તથા રેવાડી શહેર આવે છે, તે બહુ સુંદર છે. રેવાડી અને દિલ્હીની વચ્ચે રૂરખ નામનું મઝાનું શહેર છે. જ્યાં પ્રથમ મીઠું બનતું હતું. રૂરખ શહેર અને દિલ્હીની વચ્ચે ગુરગાવમાં શાંતલાલેવીનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે. અહીં ચૈત્રથી અશ્વાઃ સુધી દર સોમવારે બહુ મોટો મેળો ભરાય છે. પાંડવ કૌરવના ગુરૂ દ્રોણાચાર્યનું સ્થાન તથા મંદિર પણ અહીં છે. જયપુરથી દિલ્હીનું બાકું રૂ. ૩૧- છે.

કુરૂક્ષેત્ર.

દિલ્હીથી શાનેશ્વર સ્ટેશનનું બાકું રૂ. ૧૧૧૧ છે. અહીંથી થોડે છેડે કુરૂક્ષેત્ર નામનું મોટું સરોવર છે. સૂર્યમંદિર વખતે અહીં બહુ મોટો મેળો થાય છે જે વખતે દાન દેવામાં બહુ બારે પુણ્ય મનાય છે. આ ભૂમિમાં કારવ પાંડવો વચ્ચે મહાભારત યુદ્ધ ૮૪ કોશમાં થયું. હતું ૧૧ અક્ષૌહિણી સેનાવાળા બહુ બળવાન કૌરવોની હાર થઈ હતી અને સાત અક્ષૌહિણી સેનાવાળા પાંડવોની જીત થઈ હતી. કારણ કે પાંડવોનો પક્ષ સાચો હોવાથી વીર અર્જુનના સારથી શ્રીકૃષ્ણ બળવાન સ્વયં થઈ પાંડવોને સહાય કરી હતી.

હરિદ્વાર.

દિલ્હીથી હરિદ્વારનું બાકું રૂ. ૩)૦૧ છે. મિરત સહરાનપુર થઈને એક રસ્તો છે અને બીજો મોરાદાબાદ થઈને જવાથી રસ્તામાં હિમચલ નદી નામનો મંજાળનો એક ખાટ આવે છે, જ્યાં ચૈત્ર અને કારતક

ભાસમાં બહુ મોટો મેળો ભરાય છે. આ વખતે લાખો રૂપિયાનો ખાલ વેચાય છે. પ્રાયઃ એવો મેળો હિંદુસ્થાન આખામાં ક્યાંય થતો નથી.

હરિદ્વારની પાસે કનખલમાં ગંગાજીને કઠિ દક્ષેશ્વર મહાદેવના દર્શન છે. આ દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગોમાંહેનું એક છે. કનખલમાં દક્ષ પ્રજાપતિએ યજ્ઞ કર્યો હતો, પણ શિવજીની અવગત કરવાથી વિરભદ્રે યજ્ઞનો વિધ્વંસ કર્યો હતો. કનખલમાં સાધુ મહંતોની ઘણી ગાદી તથા સ્થાન છે. હરિદ્વાર સાતપુરીઓમાં એક છે. અહીં “ હરિ ડી પેંડી ” નામનો શ્રી ગંગાજીનો ઘાટ મૂખ્ય સ્નાન દર્શન યોગ્ય છે.

પશુપતિનાથ (નેપાલ).

ઠાશીથી રકસોલ સ્ટેશન સુધીની ટિકીટ રૂ. ૩૮- છે. રકસોલથી પશુપતિનાથજી ૬૬ માઇલ દૂર હોઇ ત્યાં વીરગંજ બીમફેરી થઇ પાંચમે દિવસ પગ રસ્તે પહોંચાય છે. રસ્તો કઠિન ચડાઇવાળો છે. ડાળીમાં ખેસીને પણ જવાય છે.

પશુપતિનાથ એ દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગોમાંનું એક છે, મંદિર અતિ ભવ્ય છે. મહાદેવની ચાર મુખવાળી ત્રણ હાથ હોયી દેદીપ્ય-માન પ્રતિમા છે જેની નેપાલના સ્વતંત્ર રાજાધરાજ તરફથી પાંચ વેદશાસ્ત્ર સંપન્ન પાવંત દક્ષિણી બ્રાહ્મણો પૂજા કરે છે. મંદિરનું વાર્ષિક ખર્ચ રૂપિયા બે લાખ છે. નેપાલનો રાજા હિંદુ છે. રાજા અતિ બળવાન અને દુનિયાનાં બોળ રાજ્યોની માફક સ્વતંત્ર છે. રાજધાનીનું મૂખ્ય શહેર ખટમંડુ છે. દેશ પહાડી અને ઠંડીવાળો છે. ખાવાં પીવાની બીજો વિદેશ ચડાવવાની મનાઇ હોવાથી સસ્તી વેચાય છે. બોળ દિવસોમાં અટકાયત થાય છે પણ મહાં શિવરાત્રીને દિવસે

પશુપતિનાથજીમાં બહુ મોટો મેળો બરાબ છે, તે વખતે જાત્રાએ જવાથી કામ અટકાવતું નથી. સાધુ મહાત્માઓ ખાસ કરી નેપાલની જાત્રાએ જાય છે. નેપાલમાં ઉત્તમ વસ્તુ કસ્તુરી થાય છે.

અમૃતસર-લાહોર.

હરિદ્વારથી અમૃતસરનું બાકું ૩૧. ૪૫૫ લાગે છે. અમૃતસર એક મોટું અને સુંદર શહેર છે. નાનક સંપ્રદાયનું સુવર્ણ મંદિર શહેરની મધ્યમાં એક તળાવની વચ્ચે છે. મંદિરમાં ગ્રંથ સાહેબની પૂજા થાય છે તથા શિરાનો પ્રસાદ ધરાવાય છે, જે દર્શન કરનારને અપાય છે. શીષ્ય લોકોનું આ મૂખ્ય ધામ હોવાથી તેઓ તીર્થ-યાત્રાએ તથા દર્શનને બહુ આવે છે. અહીંથી એક કલાકને રસ્તે લાહોર શહેર છે જે પંજાબનું મૂખ્ય મોટું તથા સુંદર શહેર છે. પંજાબનો સુખો અહીં રહે છે. કાચ કાચળના કારખાના તથા કાલેજ યુનિવર્સિટી પણ છે. અહીં પંજાબી ભાષા બોલાય છે. અમૃતસરથી રાવલપીંડીનું રેલ બાકું ૩૧. ૩૫૫ છે. રાવલપીંડીથી કાશ્મીરનું પાટનગર શ્રીનગર શહેર ૧૯૬ માઈલ દૂર છે. ઠંડ સુધી આંધેરી સડક છે, ટાંગામાં પાંચ દિવસે શ્રીનગર પહોંચાય છે. બાકું એક સ્વારીનું ૩૧. ૧૨) થી ૧૫) પડે છે.

અમરનાથ (કાશ્મીર).

કાશ્મીર બહુ સુંદર અને રમણીય દેશ છે. શ્રીનગર શહેરમાં હિંદુ રાજાની રાજધાની છે. રાજા ઉદાર અને ધર્મનિષ્ઠ છે, પણ સ્વ-તંત્રતા પ્રથ નહિ હોવાથી અંગ્રેજની સત્તા નીચે વર્તે છે. પ્રજા ગરીબડી મંદી તથા ઓછું બચ્ચેલી છે. શ્રીનગરમાં રેસમના આડ નર કાર-

ખાના છે. આસપાસમાં જોવાલાયક ધણા સુંદર સ્થળો છે. પાસેના પર્વતોના શિખર પર બરફ હમેશા રહ્યા કરે છે. શિમાળામાં બરફ પડવાથી ઠંડી બહુ રહે છે. શ્રીનગર મોટું શહેર છે. શહેરની આસપાસ ફરતી નહેર છે. નહેરમાં હોડી હોડકાં પુષ્કળ રહે છે. ઉનાળામાં અંગ્રેજો તથા શ્રીમંતો હવા ખાવા મોટી સંખ્યામાં આવે છે. હોડી ભાડે રાખી ધણા તો સવળો વખત હોડીમાંજ રહે છે. શ્રીનગરથી અમરનાથજી પાંચ દિવસે પહોંચાય છે. બગવાન શિવજીની પીંડી અપલોગ બરફની છે. આ પીંડી કૃષ્ણ પક્ષમાં ક્રમે ક્રમે પોતાની મેળે ઘટે છે અને શુક્લ પક્ષમાં એની મેળે વધે છે. અહીં એક કબુતરનું જોડું દર પૂર્ણિમાએ અવસ્ય દેખાય છે, જેના દર્શન કરવાનું પણ મોટું પુણ્ય છે. અમરનાથ એ દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગોમાંનું એક છે.

જવાલાજી.

પઠાન કોટના સ્ટેશનથી કાંગડ જતા કાંગડમાં પણ દેવોજીનું પ્રસિદ્ધ પૂજનીય મંદિર છે. કાંગડથી થોડે છેટે જવાલાજી છે. અહીં દેવીની મૂર્તિ અગ્નિતત્ત્વમય છે. અર્થાત્ મંદિરની વચ્ચે તથા અન્ય સ્થાનમાં પણ અગ્નિની જ્યોતિ પ્રકાશે છે. ખન્ને સ્થળે નવરાત્રીમાં મોટો મેળો ભરાય છે. દિલ્હીથી પઠાનકોટની ટિકીટ રૂ. ૭૫ છે.

કરાચી.

રાવલપીંડીથી કરાચીનું રેલભાડું ૧૭૧ છે અને એક દિવસ આઠ દલાકે કરાચી પહોંચાય છે. કરાચી એ સમુદ્ર તટે એક મોટું સુંદર શહેર છે. કરાચીથી એક દલાકને રરતે હૈદરાબાદ પહોંચાય

છે. આ પણ મોટું શહેર છે. સિંધનું પાટનગર હોય કમીશનરનું થાયું અહીં રહે છે. અહીં હાથીદાંતનું કામ થાયું સાફ થાય છે. કરાંચીથી મુંબઈનું રેલ ભાડું રૂ. ૧૭૧/- છે.

હિંગળાજ માતા.

કરાંચીથી ૧૮ દિવસને પણ રસ્તે હિંગળાજ દેવીનું પ્રસિદ્ધ સ્થાન છે. રસ્તો સમુદ્રના કિનારે કિનારે જાય છે. હાંટનું વાહન મળે છે. રસ્તો વિકટ છે. ધર્મશાળા દુકાન કે પાણીનું સાધન નથી; તો પણ દેવી ભક્તો જત્રાએ સારી સંખ્યામાં જાય છે.

કચ્છ-ભૂજ [નારાયણ સરોવર].

મુંબઈથી સ્ટીમર રસ્તે માંડવી જવાય છે, જેનું ભાડું રૂ. ૧૦) છે. તેમ મુંબઈથી મોરબી સુધી રેલમાં અને મોરબીથી માંડવી સુધી સ્ટીમરમાં પણ જવાય છે. ભાડું રૂ. ૧૨) લાગે છે.

માંડવી એ કચ્છનું મુખ્ય ખંદર છે. કચ્છમાં રાવ મહારાજની સત્તા છે. કચ્છની રાજધાનીનું શહેર ભૂજ છે. કચ્છમાં ઠોરીનું ચલણ છે. ભાષા કચ્છી બોલાય છે. કચ્છી વાણીઆ લુવાણા ભાટીઆ મુંબઈમાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં છે, જેમાંના કેટલાક સાહસિક બુદ્ધિથી વેપાર ખેડે લક્ષાધિપતિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. ભૂજથી નારાયણ સરોવર નામનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ થોડે દૂર છે. અહીં સ્નાન કરવાનું મહાત્મ્ય બહુ મોટું ગણાય છે.

નાગપુર [અંપારણ્ય]

મુંબઈથી જી. આઇ. પી. રેલમાં ભુસાવળ આકાશા યત્ર નામપુર જવાય છે. રેલ ભાડું રૂ. ૧૦૧/- છે. નાગપુર પણ મોટું શહેર

છે. નાગપુર એ બિરાર અને સી. પી. નું પાટનગર હોઇ કમીશનર વગેરે ત્યાં રહે છે. બિરાર સી. પી. માં રૂનો પાક ધણો મોટો થતો હોવાથી અહીં કાપડની બે ત્રણ મીલો તથા દશ બાર જીનો છે. હાથવણાટનું કામ પણ સુંદર અને મોટા પાયાપર થાય છે. ઘોતી, સાડી, ખેસ, વગેરે ઉત્તમ બને છે. આખા બિરારની રીત પ્રમાણે દર અકવાડિએ ઇંતવારા બજારમાં ગુજરી-બજાર ભરાય છે, જે વખતે તનામ ચીજ બજારમાં વેચાવા આવે છે. ભાષા હિન્દી મરાઠી તથા મુડી બોલાય છે. અહીંથી ચંપારણ્ય નામનું પવિત્ર તીર્થ સ્થાન નજીક છે જ્યાં રાયપુર થઇને જવાય છે. ચંપારણ્યમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સંસ્થાપક ભગવદ્ સ્વરૂપ આચાર્યશ્રી મહાપ્રભુજી (વલ્લભાચાર્યજી) મહારાજનો જન્મ સં. ૧૫૪૫ ચૈત્ર વાદ ૧૧ ને દિને થયો હતો.

હરિદ્વારથી ચમનોત્રી.

હરિદ્વાર જેને ગંગાદ્વાર ઃપણ કહે છે ત્યાં મૂખ્ય તીર્થ હરકી પેંડી, કુશાવર્ત બીલવક બીમગોડ્ર નીલપર્વત અને કનખલ છે. આ સ્થાનોમાં દર્શન સ્નાનાદિક કરી શ્રી બ્રહ્માનાથની યાત્રાએ પ્રસ્થાન કરવું. હરિદ્વારથી ડેહરાડુનથી રેલ રી ૩. ૦૧૧૮ છે. ડેહરાડુનથી સાત માઇલ રાજપુર, રાજપુરથી સાત માઇલ મસુરી, મસુરીથી ૬ માઇલ જલકી ધમશાળા, ધમશાળાથી ૮ માઇલ ધનોહ્ટી, ધનોહ્ટીથી ૮ માઇલ કાણ્તાલ, કાણ્તાલથી ૧૦ માઇલ બલગણા, અહીંથી ૫ માઇલ જામ, જામથી ૫ માઇલ નગુણ, અને નગુણથી ૫ માઇલ ધરાસુ છે. ધરાસુથી એક એમ માર્ગ ચમનોત્રી જાય છે અને બીજો હિતર દાશી થઇ ચમનોત્રી જાય છે. ચમનોત્રીને માર્ગે ધરાસુથી ૮ માઇલ ગેંવલા, ગેંવલાથી ૧૬ માઇલ ગંગાજી, ગંગાજીથી ૧૩ માઇલ રાના, રાનાથી ૭ માઇલ ખરસાલી અને

ખરસાલીથી ૪ માઇલ યમનોત્રી છે. યમનોત્રીમાં સ્નાન દર્શનાદિ કરી પૂર્વ કથિત માર્ગે ગંગાણી આવવું અને ગંગાણીથી ૧૮ માઇલનો ઐક રસ્તો છે, તે રસ્તે ઉત્તર કાશી જવાય છે. રસ્તામાં નવ માઇલે ચટ્ટી આવે છે અને ચટ્ટીથી ત્રણ માઇલે ખડેતી બર્મશાળા તથા દુકાન આવે છે.

યમનોત્રીથી ગંગોત્રી.

ઉત્તર કાશીમાં મણિકર્ણિકા ખાટ ગંગાજીપર છે, તેનું સ્નાન તથા વિશ્વનાથજી પાર્વતીજી આદિના દર્શન છે.

ઉત્તર કાશીથી નવ માઇલ મનેરી, મનેરીથી નવ માઇલ ભટવાડી, ભટવાડીથી નવ માઇલ ગંગનાની, ગંગનાનીથી ૮ માઇલ સૂખી, સૂખીથી ૫ માઇલ હરસિલ, હરસિલથી ૨ માઇલ ધરાલી, ધરાલીથી ૬ માઇલ (જંગલા) ભરવ બાટી અને ભરવ બાટીથી ૬ માઇલ ગંગોત્રી છે. ગંગોત્રીમાં ગંગાજીનું સ્નાન દર્શન તથા માર્કંડેય મહા-દેવ અને ભગિરથ શિલાના દર્શન છે. ખાસ ધારા જેને ગોમુખ કહે છે તે ગંગોત્રી રથજેથી ૧૮ માઇલ દૂર છે. આગળ રસ્તો નથી તેથી તથા ડુંડો ખરફને લઈ ત્યાં જવું અતિ કઠણ છે. ગંગોત્રીથી ઉપર જણાવેલા માર્ગે પાછા ફરી ભટવાડી આવવું. અહીં સડક છૂટી જાય છે. ભટવાડીથી કેદારનાથ સુધી પગદંડી-કેડીનો વિકટ રસ્તો છે. રસ્તામાં ઐક નામનો કીડો પગે ચોટી ડંખ મારી ખુબ લોહી કાઢે છે.

ગંગોત્રીથી કેદારનાથ.

ભટવાડીથી ૯ માઇલ ચૌરના, ચૌરનાથી ૯ માઇલ પગરાણા ચટ્ટી, અને પગરાણાથી ૧૦ માઇલ બુઢા કેદાર. બુઢા કેદાર ઠીક ગામ છે.

અહીં ધર્મગંગામાં સ્નાન તથા જુદા કેદારના દર્શન છે. જુદા કેદારથી ૫ માઇલ હતકુંડી ચટ્ટી, હતકુંડીથી ૧૦ માઇલ ધુતુ, ધુતુથી ૬ માઇલ પવાલી ચટ્ટી અને પવાલીથી ૧૩ માઇલ ત્રિયુગી નારાયણ. અહીં સૂર્યકુંડમાં સ્નાન તથા ત્રિયુગી નારાયણના મંદિરમાં ભગવાનના દર્શન છે. ત્રિયુગી નારાયણથી બે માઇલ ચાલતાં હરિદ્વારથી કેદારનાથ વાળી સડક મળી જાય છે ત્રિયુગી નારાયણથી ૬ માઇલ ગૌરી કુંડ અને ગૌરી કુંડથી ૭ માઇલ કેદારનાથ છે.

હરિદ્વારથી કેદારનાથ.

હરિદ્વારથી ટાંગામાં કે રેલમાં બેસી ૭ માઇલ પર ઋષિકેશ રોડ સ્ટેશન ઉતરી ત્યાં આગળ સત્યદેવજીનું મંદિર છે, ત્યાં દર્શન કરી આગળ ૭ માઇલ ચાલતાં ઋષિકેશ પહોંચાય છે. અહીં ગંગા સ્નાન તથા શ્રીરામચંદ્રજી ભરતજી અને શત્રુઘ્નજીના મંદિર છે. બાબાકાલીકમલી વાળાની તેના નામની ધર્મશાળા, દ્વાખાનું તથા સદાવ્રતનો મોટો કારોખાર છે. કૈલાસ આશ્રમ લક્ષ્મણ જીવાને રસ્તે જોવા જેવું છે. અહીંથી એક માઇલ તપોવન છે તથા ૨૦ માઇલ લક્ષ્મણ જીવા પુત્ર છે, લક્ષ્મણ જીવામાં લક્ષ્મણજીનું મંદિર છે. ઋષિકેશથી બોજે ઉપાડનાર તથા કુંડી જપાન ડોળીની સગવડ પણ મળી શકે છે. લક્ષ્મણ જીવાથી ૩૧ માઇલ પુલવાડી ચટ્ટી, પુલવાડીથી ૪ માઇલ ગુલર ચટ્ટી. ગુલરથી મવાચાર માઇલ બીજની ચટ્ટી, બીજનીથી ૬ માઇલ બંદરમેલ, બંદરમેલથી ૪ માઇલ મહાદેવ ચટ્ટી, મહાદેવથી ૩૧ માઇલ કાંડીચટ્ટી છે. અહીંઆ દ્વાખાનું, તથા પોસ્ટ ઓફીસ પણ છે.

કાંડીચટ્ટીથી ૪૧ માઇલ વ્યાસ ઘાટ, વ્યાસઘાટથી ૪૧ માઇલ ઉમરાસુ ચટ્ટી, ઉમરાસુથી ૫ માઇલ દેવપ્રયાગ છે. અહીંઆ અલકનંદા

તથા બામીરથી મંઝાનો સંગમ થાય છે તથા રઘુનાથજીના દર્શન છે. અહીંથી ૩ માઇલ વિશ્વકેટી, વિશ્વકેટીથી ૫ માઇલ રાનીબાદ, અહીંથી ૫ માઇલ રામપુર, રામપુરથી ૫ માઇલ ખિલ્લકેદાર છે. ખાંડવ નદીનો સંગમ તથા ખિલ્લકેદાર મહાદેવના દર્શન છે. ખિલ્લકેદારથી એક માઇલ અલકનંદા પાર મહારાજ ટેહરીએ વસાવેલું કીર્તિનગર છે, અને અહીંથી ૨૮ માઇલ દૂર ટેહરી છે.

ખિલ્લકેદારથી ૪ માઇલ શ્રીનગર. શ્રીનગર એ મહાળ જીલ્લાનું પ્રસિદ્ધ નગર છે. અહીં આગળ ચાણું, દવાખાનું, તાર ઓરીસ, સદાવત, ધર્મશાળાઓ તથા બજારમાં હુંડી વગેરેનું પણ કામ થાય છે. બજારથી અડધા માઇલ પર કમલેશ્વર મહાદેવના દર્શન છે. શ્રીનગરથી આઠ માઇલ પૌડી જીલ્લાનું મુખ્ય સ્થાન છે. અહીં જીલ્લાના મુખીનું દફતર છે. અહીંથી એક સડક કોટદાર રેલવે સ્ટેશન જાય છે, તે ૫૩ માઇલ

શ્રીનગરથી ૫ માઇલ સુદતા ચટ્ટી, સુદતાથી ત્રણ માઇલ ભટીસંગ, ભટીસંગથી ૩૫ માઇલ ખાંકરા, ખાંકરાથી ૩ માઇલ નરકોટા, નરકોટાથી ૩ માઇલ ગુલાબરાય ચટ્ટી અને ગુલાબરાયથી ૧૫ માઇલે રૂપપ્રયાગ પહોંચાય છે. પાંચ પ્રયાગોમાં આ પ્રસિદ્ધ પ્રયાગ છે. અહીં મંદાકિની અલકનંદાનો સંગમ તથા રૂપેશ્વર મહાદેવના દર્શન છે. અહીંથી એક માર્ગ યાત્રાના ક્રમ પ્રમાણે કેદારનાથ થઈને બદ્રીનાથ જાય છે. અને બીજો રસ્તો રૂપપ્રયાગ થઈને સીધો બદ્રીનાથ જાય છે. રૂપપ્રયાગથી કેદારનાથના માર્ગે આગળ ૬ માઇલે છતોલી ચટ્ટી, છતોલીથી ૪ માઇલ તીલવાડા, તીલવાડાથી ૨૫ માઇલ રામપુર ચટ્ટી અને રામપુરથી ૩ માઇલ પર અગતરથ ચટ્ટી છે જ્યાં અગતરથ મુનિના દર્શન છે.

અગત્ય મુનિથી રાા માઇલ મહાદેવચટ્ટી છે. મહાદેવથી ૧ા માઇલ ચં-
દ્રાપુરી આવે છે. અહીં ચંદ્રેશ્વર મહાદેવ અને દેવિના દર્શન છે. અહીંથી
રાા માઇલ ભીમજોલા અને ભીમજોલાથી એક માઇલ ભીરી ચટ્ટી છે.
અહીંઆ ભીમસેન અને સત્યનારાયણના દર્શન છે. અહીંથી ૩ માઇલ
કુંડચટ્ટી, કુંડચટ્ટીથી ૪ માઇલ ગુપ્ત કાશી છે. આ સ્થાન ચુંદર છે
અહીં ગંગા યમુના નામની બે ધારાનું સ્નાન અને મણિકણિકા સહિત
ગુપ્ત રૂપમાં શ્રી વિશ્વનાથજી તથા પાર્વતીજીના દર્શન છે.

ગુપ્ત કાશીથી એક માઇલ નાલા ચટ્ટી, નાલાથી ૧ા માઇલ નર-
નારાયણ ચટ્ટી છે, જ્યાં નારાયણના દર્શન છે. અહીંથી બે માઇલ
વ્યુંગચટ્ટી, અહીંથી ૨ માઇલ કાટકચટ્ટી, અહીંથી ૪ા માઇલ રામપુર
ચટ્ટી અને રામપુરથી રાા માઇલ પાટીગાઢ ચટ્ટી છે અહીંથી એક
રસ્તો ૩ માઇલ ત્રિયુગી નારાયણ પહોંચાડે છે. અહીં નારાયણના
દર્શન અને ત્રણેય દુગાન્તરથી પ્રજ્વલિત ધુની છે. અહીંઆ મહા-
દેવજીના પાર્વતીજી સાથે લગ્ન થયા હતા.

પાટીગાઢ ચટ્ટીથી આગળ ૪ા માઇલ ગૌરીકુંડ આવે છે જ્યાં
ગરમ પાણીના કુંડમાં સ્નાન અને ગોપેશ્વર મહાદેવના દર્શન છે. અહીં-
થી બે માઇલ ચીરવાસા ભૈરવ છે, જ્યાં ભૈરવજીના દર્શન કરી ચીર
ચડાવવા જોઇએ. અહીંથી બે માઇલ રામવાડા મોટી ચટ્ટી આવે છે,
જ્યાં કેદારનાથજીમાં ઠંડી સખ્ત હોવાથી યાત્રી દર્શન કરી રોકાય છે.

રામવાડાથી રાા માઇલ દેવદેખની નામનું સ્થાન છે જ્યાંથી
કેદારનાથપુરીના દર્શન થાય છે. અહીંથી ચડાઇ હિતરાષ્ટ્ર ચિનાની

સીધી એક માઇલ ભૂમિ ચાલતાં શ્રીકેદારનાથ મહાદેવનું વિશાળ મંદિર આવે છે. મંદિરની પાછળ અમૃતકુંડ, પૂર્વમાં સુકળકુંડ, દક્ષિણે હંસકુંડ, પાસે રેતકુંડ અને મંદિરની સામે ઉદકકુંડ છે. આ કુંડો-માંથી ત્રણ આયમન જમણા હાથે, ત્રણ ડાબા હાથે અને ત્રણ ધુટણ-ભર ગોમુખ ચંદ્ર પાન કરવાનું છે. મંદાકિનીજીમાં સ્નાન તથા ભગ-વાનના દર્શન કરી એક રાત્રિ નિવાસ કરવો. હેમ જેવો સુશોભિત અરકથી છત્રાયલો સુમેરૂ પર્વત અહીંથી તદ્દન નિકટમાં દેખાય છે જેને લક્ષ સખ્ત ટાઢ અને અતિ શીતળ જળ રહે છે, એટલે રસોઈ ખનાવવી અશક્ય બને છે. હલવાઇની દુકાનોમાં ખાવાની તૈયાર વસ્તુ મળે છે તે ખરીદી યાત્રી ચક્ષાવી લે છે.

કેદારનાથથી ખદ્રીનાથ.

પૂર્વ કથિત માર્ગે ગુપ્ત કાશી પાસે નાલાયદી આવે છે ત્યાં જવું અને નાલાયદીથી ઉખી મઠને માર્ગે ડાબા હાથપર નીચેના ભાગમાં પ્રયાણ કરવું. નાલાયદીથી ત્રણ માઇલ ઉખીમઠ છે જે કેદારનાથજીનું ગાદી સ્થાન છે. કારતકથી ચૈત્ર એમ ૬ માસ સુધી જત્રા બંધ રહેતા મંદિરના પટ બંધ રહે છે ત્યારે કેદારનાથજીની પૂજા અહીંઆ થાય છે. ગાદી સ્થાન પાસે પંચમૂખી મહાદેવ ને ગંગાજીની મૂર્તિ છે અને પાસેજ માંધાતા રાજ, ઉખા, ચિત્રરેખા તથા ઓકારનાથના દર્શન છે. અહીંથી એક માર્ગે દ્વિતીય કેદાર મધ્યમેશ્વર ગયો છે, જે ૧૨ માઇલ દૂર છે.

ઉખીમઠથી ૩ માઇલ બલ્લયદી, બલ્લયદીથી ૩ માઇલ દુર્ગાયદી, દુર્ગાયદીથી ૩ માઇલ પોથીબાસા ચદી અને પોથીબાસાથી ૩ માઇલ ચોપતા ચદી છે. અહીંથી એક માર્ગે તૃતીય કેદાર તુંગનાથ ગયો છે.

ચોપતાથી બે માઇલ વ્યુહિડવાર ચટ્ટી, અહીંથી ૨ માઇલ પાંચરવાસા, પાંચરવાસાથી બે માઇલ ગોંડીચટ્ટી અને ગોંડીચટ્ટીથી આગળ બે માઇલે મંડલચટ્ટી છે, ત્યાંથી એક માર્ગ ચતુર્થ કેદાર રૂદ્રનાથ ગયો છે. મંડલચટ્ટીથી ૨ માઇલ ગોપેશ્વર છે. અહીં ગોપેશ્વર મહાદેવ તથા શક્તિના દર્શન અને વેતરણી નદીમાં સ્નાન થાય છે. ગોપેશ્વરથી ૨૫ માઇલ લાલસાંગા-ચમોલી છે. અહીં સરકારી કચેરી થાણું તાર-ધર દવાખાનું વગેરે છે. અહીંથી એક માર્ગ બદ્રીનાથજી જાય છે અને બીજો અલકનંદાપરતો પુલપાર કરી નંદપ્રયાગ, કર્ણપ્રયાગ ચઢને રામનગર સ્ટેશન પહોંચાડે છે. લાલસાંગાથી ૨ માઇલ મઠચટ્ટી, અહીંથી ૫ માઇલ પીપલચટ્ટી અને અહીંથી ચાર માઇલે ગરૂડગંગા છે. અહીં ગરૂડગંગામાં સ્નાન અને ગરૂડજીના દર્શન છે. અહીંથી ત્રણ માઇલ તંજણીચટ્ટી, અહીંથી ૨ માઇલ પાતાળગંગા ચટ્ટી અને અહીંથી ૪ માઇલે કુમારચટ્ટી છે. અહીંથી એક માર્ગ પંચમ કેદાર દેવેશ્વર ગયો છે અને બીજો પાંચ બદ્રીમાંથી એક બ્યાનબદ્રી ગયો છે.

કુમારચટ્ટીથી ૩ માઇલ ખનોટી ચટ્ટી અને ત્યાંથી ૪ માઇલ જોશીમઠ છે. અહીં શ્રી બદ્રીનાથજીની પૂજા થાય છે. શ્રી નૃસિંહ ભગવાન, વાસુદેવ, નવ દુર્ગોના દર્શન અને દંડ ધારાનું સ્નાન પણ અહીંથી ૦૧ માઇલે જ્યોતેશ્વર મહાદેવના દર્શન છે, અહીં આગળ ત્રેતાયુગનું એક વિચિત્ર ઝાડ જોવા લાયક છે. જોશીમઠથી એક માર્ગ ભવિષ્ય બદ્રી ગયો છે અને એજ માર્ગ આગળ ટીબેટ જુતાન ગયો છે. જોશીમઠમાં પોસ્ટ તારઓરીસ, પોલીસ, દવાખાનું વગેરે છે અને જોષ્ઠતી ચીજ વસ્તુ દુકાનોમાં મળી શકે છે. જગદ્ગુરૂ શ્રી શંકરાચાર્ય ની ચાર ગાદીમાંની ઉત્તર દિશાની ગાદી અહીં જ્યોતિર્મઠ-જોશીમઠમાં

હતી પણ હાલ તે વિષ્વંસ થઇ ગઇ છે. જોશી મઠથી આગળ ૨ માઇલ વિષ્ણુ પ્રયાગ છે. અહીંયા અલકનંદા તથા વિષ્ણુગંગાનો સંગમ થાય છે. સ્નાન ઘાટ બહુ કંફોડો છે. અહીંથી ૬ માઇલે પંડુકેશ્વર છે જ્યાં યોગમદ્રોના દર્શન છે. પંડુકેશ્વરથી ૬ માઇલે હનુમાન ચટ્ટી આવે છે જેની આસપાસમાં મરૂત રાજની યત્ન મૂમિ છે. અહીં હમણા પણ માટી ખોદવાથી જવ તથા કાચલા ખજાયા વિનાના મળે છે.

શ્રી ખદ્રીનાથજી.

હનુમાન ચટ્ટીથી ૩ માઇલ કાંચન ગંગા છે. ઉપરના ભાગમાં કુમેર શિલા છે. કાંચન ગંગામાં માજન કરી ૧ માઇલે દેવદેખની આવે છે. અહીંયા વિઘ્નહર ગણેશજીના દર્શન છે, અને અહીંથી ખરાખર સામે ૧ માઇલના અંતરે શ્રી પતિત પાવની ખદ્રી વિશાલપુરીના દર્શન છે.

શ્રી ખદ્રીનાથજીમાં અલકનંદા તથા ઋષિગંગાના સંગમ પર તથા તમે કુંડ, નારદકુંડ, મરૂડકુંડ, ગોરીકુંડ, સૂર્ય કુંડ, બ્રહ્મકપાલીમાં સ્નાન અને માર્કન્ડેય શિલા, નારદ શિલા, વરાહ શિલા મરૂડ શિલાના દર્શન કરી ભગવાનના ભવ્ય મંદિરમાં જવાય છે. ભગવાન શ્રી ખદ્રીનારાયણ આંદીના સહાસન પર મધ્યમાં વરાજે છે. ડાબા હાથ પર નર નારાયણ દેવ, નીચે નારદજી તથા ઉદ્ધવજી અને જમણા હાથ પર કુમેરજી તથા મરૂડજીની મૂર્તિના દર્શન છે. સવાર સાંજ ભગવાનને શંગાર ધરી દાળ ભાતનો ભોગ ધરાવી આરતી થાય છે. મંદિરની બહાર લક્ષ્મીજીનું મંદિર છે અને તેની બાજુમાં હનુમાનજી, ગરૂડજી, ગણપતીજી તથા લંકાકર્ણ અને જયવિજયના દર્શન છે. થોડે દૂર આદિ કેદારેશ્વર મહાદેવના પણ દર્શન છે. અહીં એક તરફ સુમેરૂ પર્વત તથા

નારાયણપર્વત હિમચીઆઝાદિત છે અને બીજી તરફ ગંધમાદન પર્વત છે. તારધર દવાખાનું પોસ્ટ તથા પંદર વીશ દુકાનો છે. અહીં ઠંડી સ્નાન છે છતાં રસોઇ થઇ શકે છે. હારદારથી હિમાલય શરૂ થાય છે. હિમાલયમાં ગંગોત્રી જમનોત્રી કેદારનાથ બદ્રીનાથના પવિત્ર ધામોની જાત્રા કેવળ પહાડો અને જંગલો વીંધી કરવાની છે. પહાડોપર ક્યાંક ક્યાંક વીશ પચીશ ધરના પહાડી ગામડા આવે છે જેમાં પહાડી લોકો રહે છે. પ્રદેશ ખુબ રમણીય છે. જાત્રાએ વૈશાખ માસમાં નીકળવાથી દેરાનગતિ યોગી ભોગવવી પડે છે. હિમાલયના પહાડોમાં લખવામાં હિંદી તથા બોજવામાં પહાડી ભાષા વપરાય છે, તો પણ સામાન્ય રીતે તમામ ભાષા હિન્દી સમજે છે. યાત્રીએ સાથે ગરમ કપડા, મજબુત પગરખા, લાકડી છત્રી તથા દવા રાખવી ઉપયોગી છે. જેણે મજબૂત વાના જાત્રા કરવાની હોય તેણે પાસે વિશેષ બોજે રાખવો નહિ. પંડ્યાઓ જાત્રીને ખુબ સતાવે છે. પંડ્યાઓ ગમે તેટલા વળગે પણ જાત્રીએ વિચારીને દાન પુણ્ય શક્તિ અનુસાર સુપાત્રે કરવું. પગે ચાલનાર યાત્રીએ રોજ ૧૦ થી ૧૨ માઇલ ચાલી વિશ્રામ લેવો. ચારે ધામ ૬૦૦ માઇલમાં છે, એટલે જાત્રા પૂર્ણ થતાં કમમાં કમ અઢી માસ લાગે છે પણ જે ફક્ત બદ્રીકેદારનાથની જાત્રા કરવો હોય તો દોઢ માસમાં કરી ઘેર પહોંચી શકાય છે.

બદ્રીનાથથી ૪ માઇલ વસુધારા તીર્થ છે જ્યાં ઉંચેથી ધારા વણા જોરથી પડે છે, તેમાં સ્નાન કરવાનું બારે મહાત્મ્ય છે. રસ્તામાં બ્યાસ ગુફા, મુચકંદ કુંડ, ભગવાન નરનારાયણ દેવના માતાજી મૂર્તિ-દેવી, અલકનંદા સરસ્વતીના મંડપ પાસે કેશવપ્રભાગ મહાતીર્થ વગેરેના દર્શન છે. બદ્રીનાથથી ૧૬ માઇલ સતપથ તીર્થ છે. ત્યાં ત્રિકા-ણાત્મક કુંડ છે, તેમાં તથા નજીકમાં સોમકુંડ સૂર્યકુંડ વગેરેમાં

સ્નાન કરવાનું મોટું પુણ્ય ગણાય છે. અહીંથી આગળ સ્વર્ગારોહણ છે. બરફની લાંબી સીડી દેખાય છે. અહીંથી પાંડવોએ સ્વર્ગારોહણ કરવાનું સાહસ કર્યું હતું પણ આજકાલ કોઈ કરતું હોય એમ લાગતું નથી. અહીંથી એક માર્ગ ટીબેટ જાય છે. વૈશાખથી શ્રાવણ સુધી અહીં અને ટીબેટ વચ્ચે નિમક, ઉન, ઉનના લુગડા, ખચ્ચર વગેરેનો વ્યાપાર ચાલે છે.

કૈલાસ અને માન સરોવર.

કૈલાસ અને માન સરોવરના દર્શન સ્નાનનું અમોઘ પુણ્ય છે. રસ્તો કડિન બરફવાળો હોવાથી સાધુ મહાત્મા સિવાય કોઈકજ ગૃહસ્થો ત્યાં જાય છે. જેક માસમાં જત્રા કરી શકાય છે. રસ્તામાં સતુ-જવનો સાથે તથા આ દુધ સિવાય ખોરાકની વસ્તુ મળતી નથી. મજબુત જોડા અને ખરમ કપડા બરફમાં ચાલવાનું હોવાથી સાથે હોવા જોઈએ. રસ્તો વેરાન રહ્યો એટલે ભોમિયા સાથે અથવા વેપારીઓ બદ્રીનાથ પાસે માનાગ્રામથી ટીબેટ આવળ કર્યા કરે છે તેની સાથે જવું. કૈલાસ જવાના રસ્તા બધા છે;—આલમોરા નેપાલ વગેરેથી જવાય છે, પણ ત્યાં વખતે લૂંટાવાનો સંભવ રહે છે. બદ્રીનાથથી તથા જોશી મઠથી જે રસ્તો છે તે રસ્તે જવામાં જરાય ભય નથી.

બદ્રીનાથથી ૧ માઇલ માના, માનાબાટથી ૪૫ માઇલ યુલમઠ, યુલમઠથી ૨૫ માઇલ દાપા, દાપાથી ૧૫ માઇલ દંપુ અને દંપુથી ૧૫ માઇલ શીવ ચાલમ પહોંચાય છે. બીજો રસ્તો જોશી મઠથી છે, તે પણ શીવ ચાલમ મળી જાય છે. તેનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે:—

જોશીમઠથી ૮ માઇલ ભવિષ્ય બદ્રી, અહીંથી ૬ માઇલ લાતાનંદા આવે છે. આ સ્થળે હવ્ય દર્શનથી અમિષ્ટ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સાધક જન અહીં મંત્ર તંત્રની સિદ્ધિને માટે આવે છે. લાતાનંદાથી

૪ માઇલ સમુદ્રગૈડા, અહીંથી ૮ માઇલ જુમાગ્રામ, અહીંથી ૮ માઇલ મલરીગ્રામ, અહીંથી ૪ માઇલ ખાંખાગ્રામ, અને અહીંથી ૫ માઇલ નીતિગ્રામ પહોંચાય છે. અહીં સુધી માર્ગ સારો છે. સનળન વસ્તી છે. હવે પછી આગળ નિર્ગન વસ્તી તથા કઠિન હિંચા પહાડોના સુરં. ગોમાં ચાલવાનું છે. નીતિગ્રામથી ૪ માઇલ કસોડ ડીપ, અહીંથી ૪ માઇલ કાલા જવર, અહીંથી ૧૧ માઇલ રીમખીમ, અને અહીંથી ૫ માઇલ નાની હોતી છે. અહીં સુધી અંગ્રેજનું રાજ્ય છે. અહીંથી આગળ ટીબેટનું રાજ્ય શરૂ થાય છે. નાની હોતીથી ૬ માઇલ સાગ, મુકામ, અહીંથી ૬ માઇલ ડીગર અને ડીગરથી ૬ માઇલ શીવ-ચીલમ આવે છે. અહીંઆ ટીબેટી ચીજોનો વેપાર થાય છે. શીવ-ચીલમથી ૮ માઇલ ગોમચેન આવે છે. અહીં વસ્તી મોટી છે. અહીંથી ૧૨ માઇલ દરમિઆતી આવે છે જ્યાં બે નદી છે; એકનું નામ દરામઆતી અને બીજીનું નામ ગોન્યાતી છે. બન્ને નદી પાર કરવી પડે છે. દરમિઆતીથી ૬ માઇલ ઝાનીમ, અહીંથી ૧૬ માઇલ ગૌરીકુંડ અને અહીંથી આગળ ૬ માઇલ કૈલાસ પર્વત (મહાદેવજી) આવે છે જે કૈલાસ એક માઇલ હિંચો અને ૨૫ માઇલ ગોળાકારમાં છે. અહીં ભગવાન કૈલાસ દેવના પૂજારી લામા ગુરૂ છે જેઓ નિરંતર ધર્મ ધ્યાનમાં રહે છે. એમના દર્શન પણ પુણ્યશાળીનેજ થઈ શકે છે. લામા પૂજારીઓની ઉમ્મર વિદ્વાન લોકો ૨૦૦ વર્ષથી પણ વધારે કહે છે. કૈલાસથી આગળ ૧૨ માઇલ માન સરોવર છે. માન સરો-વરની લંબાઈ ૧૫ માઇલ અને પહોળાઈ ૧૧ માઇલ છે. બન્નેની પરિક્રમા કરતાં ૮ દિવસ લાગે છે. આ બન્ને પાવત્ર તીર્થને આપણે હિંદુ વૈદિક લોકો જોટલા પૂજ્ય ભાવથી માનીએ છીએ તેટલાજ ભાવથી બૌદ્ધ લોકો પણ માને છે. અહીં ટિબેટીયન લામાગુરૂ પંડ્યા

મનાય છે. સ્નાન દર્શન પરિક્રમા કર્યા બાદ ઉપર જણાવ્યા માર્ગેથી જોશીમઠ કે બદ્રીનાથ પાછા ફરવું.

બદ્રીનાથથી રામનગર.

બદ્રીનાથની આસપાસ બધા તીર્થ છે, તેમાં એક તીર્થ જણાવવું રહી જાય છે, તે પંડુકથરથી ૮ માઇલ દૂર લોકપાલ નામનું અદ્ભુત તીર્થ છે. તીર્થનું જળ તળાવમાં એક તરફ વહે છે અને માણસ જળમાં સ્નાન કરવા ઉતરે એટલે તેનેબીજી તરફ ધસડી જાય છે. અહીંથી નજીક લક્ષ્મણજીના દર્શન તથા ભીમ ઉડારથી ૧૫ માઇલ કાગભુષુંડ તીર્થ છે, પણ ત્યાં જવું બહુ વિકટ છે.

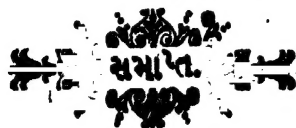
બદ્રીનાથથી પૂર્વ ક્ષિત માર્ગે લાલસાંગા આવવું જેની માઇલ સંખ્યા ૪૭ ની છે. લાલસાંગા-ચમોલીથી ૨ માઇલ કાપલ ચટ્ટો, અહીંથી ૨૧ માઇલ મડીયાના ચટ્ટો અને અહીંથી ત્રણ માઇલ નંદપ્રયાગ છે. અહીં આગળ અલકનંદા અને મંદાકિનીનો સંગમ છે તથા લક્ષ્મીનારાયણ અને ચંડિકાના દર્શન છે.

નંદપ્રયાગથી ૩ માઇલ સોનલાચટ્ટો, અહીંથી ૩ માઇલ લંગાસુ ચટ્ટો, અહીંથી બે માઇલ જૈકંઠી ચટ્ટો અને આગળ ૪૧ માઇલે કર્ણપ્રયાગ આવે છે. અહીં અલકનંદામાં પિંડર મંજાનો સંગમ થાય છે. તેમ કર્ણેશ્વર મહાદેવ તથા ઉમાશંકરી લગવતીના દર્શન અને કર્ણકુંડમાં સ્નાન થાય છે. આ પણ પાંચ પ્રયાગોમાં એક છે. અહીંથી એક માર્ગ શ્રીનગર થઇને હરિદ્વાર જાય છે અને બીજો મેલ ચૌરી થઇને રામનગર જાય છે. રામનગરને માર્ગે કર્ણપ્રયાગથી ૪ માઇલ સમેલી ચટ્ટો, અહીંથી ૨ માઇલ સિરોલી ચટ્ટો, અહીંથી ૧૧ માઇલ ભટાલી ચટ્ટો અને અહીંથી ૪ માઇલે અધિત્રી છે. આદિ-બદ્રીથી ૫૧ માઇલ જોશી પાત્રી ચટ્ટો, અહીંથી ૨૧ માઇલ કાન્

હિન્દુ તીર્થયાત્રા વર્ણન.

માટી ચટ્ટી, અહીંથી ૨૦ માઇલ ગ્વાડ ચટ્ટી અને અહીંથી ૧ માઇલે ઘોનારા ઘાટ છે. ઘોનારા ઘાટથી મેલચૌરી ૬ માઇલ છે. અહીંથી રસ્તો મેદાન જમીનપર રામગંગાને કાંઠે કાંઠે જાય છે. મેલચૌરીથી હરિદ્વાર વગેરે ગઢવાલ જીલ્લાના કુલી જપાનવાળા પોતપોતાની મજૂરી લઈ યાત્રીઓને છોડી દે છે. અહીંથી આશ્વોરા જલ્લાની હદ શરૂ થાય છે એટલે કુલી બદલી કરે છે. અહીં નવા કુલી ખચ્ચર યાત્રીઓને મળી જાય છે. મેલ ચૌરીથી ૧ માઇલ પતુવાખાલ, અહીંથી ૧૦ માઇલ શીમલખેન અને અહીંથી ૫૦ માઇલ ગણુપ્ત છે. અહીંથી એક માર્ગદ્વારા ઘાટ રાનીખેત નૈનીતાલ ચમને કાટગોદામ પણ જવાય છે. ગણુપ્તથી ૧૦ માઇલ બટોકાટ, અહીંથી ૨૦ માઇલ જગોતીચટ્ટી, અહીંથી ૩ માઇલ માસીચટ્ટી અને અહીંથી ૪ માઇલે બુદા કેદાર છે. બુદા કેદારથી ૧૦ માઇલ બસેરીચટ્ટી, અહીંથી ૪ માઇલ બીડીયાસૈણ અને અહીંથી ૩ માઇલે સિરકોટ આવે છે જ્યાંથી બેલગાડી પણ મળી શકે છે. સિરકોટથી ૩ માઇલ વાસકોટ, અહીંથી ૨ માઇલ સીમચટ્ટી, અહીંથી ૩ માઇલ ગુન્ડરચટ્ટી, અહીંથી ૩ માઇલ મહોડચટ્ટી. અહીંથી ૪ માઇલે નોહીચટ્ટી, અહીંથી ૬૦ માઇલ ટોટામચટ્ટી, અહીંથી ૩ માઇલ કુમરીઆચટ્ટી, અહીંથી ૪ માઇલ મુહાનચટ્ટી, અહીંથી ૧૨ માઇલ ગજરિયાચટ્ટી અને અહીંથી ૭ માઇલે રામનગર રેલ્વે સ્ટેશન પહોંચાય છે. રામનગર સ્ટેશનથી દિલ્હીની ટિકીટ રૂ. ૨૦૦ છે.

॥ શ્રી બ્રહ્માનારાયણ વિજયતે. ॥

આત્મોત્કર્ષ.

લોકોમાં આજકાલ સ્વરાજ્યની ચર્ચા બહુ પ્રિય થઈ પડી છે. આવી જગતિને કયે રસ્તે કાર્યમાં પરિણત કરવાથી શારીરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થવા સાથે સ્વરાજ્ય સંપાદન કરી શકાય, તેનો ઉપાય સ્વાનુભવથી ધર્મ તથા ઇતિહાસને અનુસરીને આ પુસ્તકમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ છે. પુસ્તકમાં નીચેના વિષયો ખાસ ધ્યાન ખેંચનારા છે. નિષ્કામ કર્મયોગ, આત્મ વર્ણાશ્રમ ધર્મ, સ્વાધીનતા, પુરુષાર્થ, સોળ સંસ્કાર, બ્રહ્મચર્ય અને વિદ્યા, શારીરિક અને માનસિક બળ, સ્વદેશી વસ્ત્ર, વેપાર ઉદ્યોગ, સેવાભાવ, ધર્મ, શક્તિ અને જ્ઞાન. પુસ્તકનું મૂલ્ય રૂ. ૦-૪-૦.

નારાયણ નીતિ અથવા અનુભવના ઉદ્દગાર.

મનુષ્ય પ્રાણીને આ અટપટી દુનિયામાં વિચરતાં સુખ દુઃખ, લાભ હાનિ, માન અપમાન, ધર્મ અધર્મ, સારા માંડુ, પ્રિયઅપ્રિય, શત્રુ મિત્ર દેશ વિદેશ, મધુર કટુ, શ્રેષ્ઠ કનિષ્ઠ, વિદ્યા અવિદ્યા, પ્રકાશ અંધકારને લગતા સેંકડો પ્રશ્ન પ્રાપ્ત થાય છે. આથી વ્યાધી ને ઉપાધી એમ ત્રિવિધ તાપથી તપતો માનવી તેની કસોટીએ ચઢતા બાકુળ થઈ જાય છે. આ લઘુ પુસ્તકમાં વિવિધ રીતે હિતકર એવા ૧૦૧ વિષયો સૂત્ર રૂપે સંક્ષેપમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે. પુસ્તકનું મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૦-૪-૦.

હિમાલય ઉત્પત્તિ પથ પ્રદર્શક નીતિ.

આ પુસ્તકમાં હિમાલયની યાત્રા, આત્મોત્કર્ષ અને નારાયણ નીતિ નામના ત્રણ હિતકૃષ્ટ પુસ્તકોને એકત્ર રીતે પ્રસિદ્ધ કરવા આવ્યા છે. દરેક પુસ્તકમાં શું શું વસ્તુ દર્શાવવામાં આવી છે છૂટક છૂટક પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિમાં જણાવેલ છે. પુસ્તકની કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦.

નેપાલનો પ્રવાસ.

પૃથ્વીપરના નાના મોટા અનેક સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં હિંદુઓ.. અભિમાન સાથે માથું ઉંચકી આંગળી ચીંધવા જેવો સ્વગતિ-સ્વ-ધર્મવાળો જે કોઈ પોતાનો સ્વતંત્ર દેશ હોય તો તે નેપાલજ છે. ઇશ્વરેજ નેપાલને એવો પ્રકારે રચ્યો છે કે ત્યાં પડોશના સ્વગતિય કે વિગતીય લોકોમાંથી બહુ ઓછા જવાનું સાહસ કરી શકે છે. પ્રભુ કૃપાથી આ વર્ષમાંજ અમેએ શિવરાત્રી પ્રસંગે નેપાલની ત્રિકટ મુસાફરી કરી તેનું જે જાણુવા, જોવા, વિચારવા, અભ્યાસક અવગોચર કર્યું છે તે આ પુસ્તકમાં રજુ કરવામાં આ પુસ્તકની કિંમત માત્ર રૂ. ૦-૪-૦.

હિમાલયની યાત્રા ... ..કિં. રૂ. ૦—

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું:—

નારણજી પુરૂષોત્તમ સાંગાણી,

ચાંદના બીલડીંગ-ગ્રીડી બજાર, મું

